

Sovietinio žemės ūkio transformacija

Vylius Leonavičius

Vytauto Didžiojo universiteto Sociologijos katedra
Department of Sociology at Vytautas Magnus University
vylius.leonavicius@vdu.lt

Eglė Ozolinčiūtė

Vytauto Didžiojo universiteto Sociologijos katedra
Department of Sociology at Vytautas Magnus University

Santrauka. Lietuvos kolūkinio žemės ūkio transformacijos į rinkos ekonomiką savitumas, lyginant su kitomis Centrinės Europos visuomenėmis, yra šio sektoriaus sąsajos su sovietine praeitimi. Į Sovietų Sąjungą inkorporuotos šalys patyrė nepalyginti radikalesnę totalitarinės valstybės prievartą ir transformaciją. Straipsnyje kolūkinis žemės ūkio projektas ir jo transformacija analizuojami taikant *sovietinės modernybės* ir *sovietinio laikotarpio modernybės* sąvokas. Jos leidžia sovietinį kolūkį interpretuoti kaip universalaus moderniosios visuomenės industrinio žemės ūkio alternatyvų variantą. Abiejų modernybės modelių sąveika apibūdinama *susipynusios modernybės* sąvoka, pagal kurią kolūkis – tai universalaus modernios visuomenės žemės ūkio ir sovietinio projekto susipynimo hibridas. Taikant susipynusios modernybės ir hibridų koncepciją posovietinei kolūkių transformacijai aiškinti, straipsnyje atskleidžiamos socialinių veikėjų patirtys, neišvengiami kolūkinio hibrido žmogiškieji bei materialiniai nuostoliai. Teorinės interpretacijos grindžiamos interviu bei dokumentų analizės duomenimis.

Pagrindiniai žodžiai: kolūkinis žemės ūkis, posovietinė transformacija, hibridinė modernybė.

The Transformation of the Soviet Agriculture

Summary. The Soviet past is crucial in understanding the processes of transformation of the Lithuanian kolkhoz system into the farming practices of free-market economy. The violent and forced incorporation of the nation-states into the Soviet Union radically transformed societies. In our analysis of kolkhoz system and its transformations, we use two different concepts – *Soviet modernity* and *modernity of the Soviet period*. These concepts let us to approach the agricultural project of the Soviet collective farming as an alternative system of social institutions for implementation of industrial farming of modern society. The concept of *entangled modernity* refers to interaction of two trends of modernization and defines the kolkhoz as a hybrid or a result of intertwining of two models of modernity – the universal and the Soviet one. By applying the concept of entangled modernity and hybrids to the interpretation of the kolkhoz's post-Soviet transformation, the article explores the experiences of social actors and the inevitable human and material losses of the hybrid's transformation. In our theoretical interpretation, we use data from interviews with former agents of the kolkhoz system and legislative documents.

Keywords: kolkhoz agriculture, hybrid modernity, postsoviet transition.

Received: 25/06/2019. Accepted: 22/08/2019

Copyright © 2019 Vylius Leonavičius, Eglė Ozolinčiūtė. Published by Vilnius University Press. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Licence, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Įvadas

Žemės ūkio raida, palyginti su kitomis moderniosios Lietuvos visuomenės sritimis, veikiausiai patyrė didžiausius virsmus ir iššūkius. XIX a. pabaigoje ir per visą XX a. Lietuvos žemės ūkis buvo ne kartą daugiau ar mažiau radikalai pertvarkomas – carinėje Rusijoje, tarpukariu, Sovietų Sąjungoje ir galiausiai vėl nepriklausomoje Lietuvoje (Vitunskienė 2001; Budvytis 2003; Poviliūnas 2008; Treinys 2008; Norkus 2012; 2014a). Nors laikotarpiai labai skirtingi ir turi savitų bruožų, visgi tipologiškai visus juos sieja moderniosios arba potradicinės visuomenės žemės ūkio kūrimosi ir plėtros idėja. Įspūdingą palyginamąjį dvidešimties metų žemės ūkio raidos pirmosios ir antrosios Lietuvos Respublikų laikais tyrimą atliko Zenonas Norkus (2012; 2014a)¹. Jis detalai aptaria ypač nenuoseklią posovietinę žemės ūkio reformą, kai sprendimų galią turintys veikėjai – politinės partijos – totaliai skirtingai suprato reformos tikslus.

Posovietinė arba dekolonizacinė Lietuvos žemės ūkio transformacija, nors ir savita, nebuvo unikali. Anot lenkų sociologo Jano Banskio (2008), 1990 m. Centrinės Europos pokomunistinių šalių žemės ūkio ekonomikos patyrė ypač svarbius pokyčius. Privatizacija, nuosavybės restitucija, visuotinis gamybos priemonių prieinamumas, kaip ir daugelis kitų socioekonominių procesų ir reiškinių, pakeitė realybę, kurioje žemės ūkis iki tol funkcionavo. Tai buvo Centrinės ir Rytų Europos šalių perėjimo iš centralizuotai valdomos į rinkos ekonomiką padarinys ir kartu pasiruošimas prisijungti prie Europos Sąjungos. Komunistinio žemės ūkio transformacija į rinkos ekonomiką imta domėtis jau pačioje šio proceso pradžioje (Schmitt 1993; Turnock 1996; Mathijs and Swinnen 1998; Alanen et al. 2001; Uvalić 2018; Gardner and Lerman 2004; Rozelle and Swinnen 2004), tačiau ši tema iki šiol neprarado savo aktualumo, ypač tyrinėjant dabartinę žemės ūkio raidą. Radikalios sovietinės žemės ūkio reformos, kolektyvizacijos palikimas ir radikali dekoloktyvizacija posovietinėje Lietuvoje, priklausomybės nuo kelio (angl. *path dependence*) teorijos požiūriu, vis dar lemia šiandieninius žemės ūkio žemėvaldos ir žemėnaudos pokyčius. Galima teigti, kad vidurio Lietuvos didieji tūkstantinių hektarų ūkiai tiesiogiai susiję tiek su buvusia kolūkine sistema, tiek su posovietine žemės ūkio reforma².

Straipsnyje aptarsime vėlyvojo sovietmečio, kuris apima kompartijos generalinių sekretorių Leonido Brežnevo (1965–1982) ir gana trumpą Jurijaus Andropovo (1982–1984), Konstantino Černenkos (1984–1985) ir Michailo Gorbačiovo (1985–1990) valdymą, bei ankstyvosios Nepriklausomybės arba perėjimo laikotarpius. Vėlyvuuju sovietmečiu, nepaisant centralizuoto ir autoritariško Sovietų Sąjungos politinio valdymo, jau atsirado daugiau socialinių veikėjų ir minimaliai prasitplėtė sprendimų galimybės³. O analizuojant žemės ūkį, XX a. septintojo de-

¹ Monografijoje Z. Norkus (2014a) lygina abiejų Lietuvos Respublikų ekonomines sistemas ir siekia nustatyti jų kapitalizmo tipą bendrame tarptautinės kapitalizmo įvairovės kontekste, o straipsnis apie žemės ūkio palyginimą (Norkus 2012) tapo atskiru tos monografijos poskyriu.

² Europos Sąjungos (ES) statistikos tarnybos 2016 m. duomenimis, vos per 3,5 proc. Lietuvos ūkių, kuriems priklauso daugiau kaip 100 ha naudojamos žemės ūkio paskirties žemės, valdo apie 50 proc. visos žemės ūkio paskirties žemės (Lietuvos statistikos departamentas 2018; 11).

³ Remdamosi empiriniais tyrimais Jūratė Kavaliauskaitė ir Ainė Ramonaitė teigia, kad tiek, kiek

šimtmečio antroje pusėje Lietuvoje jau galima konstatuoti minimalius šio sektoriaus bei kaimo žmonių geresnio materialinio gyvenimo požymius ir atsigavimą po drastiškų pokario pertvarkymų (Budvytis 2003; Poviliūnas 2008; Treinys 2008). Žvelgiant į vėlyvojo sovietmečio Lietuvos visuomenės raidą iš sociologinės perspektyvos, derinančios *susipynusios* (angl. *entangled*) ir *hibridinės* modernybės teorijas, galima išskirti tiek bendresnius moderniosios visuomenės, tiek specifinius arba hibridinius⁴, tik sovietinei modernizacijai būdingus žemės ūkio plėtros padarinių bruožus.

Straipsnio tikslas yra atskleisti struktūrinės sąlygas ir socialinių veikėjų veiksmus, lėmusius Lietuvos kolūkinio žemės ūkio transformacijos į individualų žemės ūkį savitumus. Pirmame skyriuje pagrindžiama teorinė hibridinės modernybės koncepcijos galimybė tirti kolūkinį žemės ūkio projektą; antrame aptariami moderniosios visuomenės socialistinio ir kapitalistinio žemės ūkio modelio panašumai bei skirtumai; trečiajame trumpai pristatoma tyrimo metodologija, kurią taikant surinkta empirine medžiaga grindžiamas teorinis modelis; ketvirtajame hibridinės modernybės požiūriu nagrinėjama posovietinė žemės ūkio transformacija; penktame transformacijai tirti taikoma struktūrinė ir socialinių veikėjų perspektyva; galiausiai šeštame aptariama ypač svarbi žemės ūkiui nuosavybės restitucijos tema.

1. Kas yra hibridinė modernybė?

Dabarties modernizacijos teorijų diskurse⁵ daug kritikos susilaukia universalus vienaliniškas europocentriškas moderniosios visuomenės vystymosi aiškinimas. Vis dažniau svarstoma apie *daugeriopas modernybes* (angl. *multiple modernities*). Daugeriopų modernybių koncepcija (Eisenstadt 2000; Therborn 2003; Preyer and Sussman 2015) neneigia tam tikro universalus modernybės institucijų rinkinio arba tam tikro modernių visuomenių institucinio panašumo, bet pripažįsta, kad „dabartinės tendencijos socialinėje teorijoje sukuria prielaidas sutaikyti modernybę ir kritinę bei neeuropocentrišką socialinę teoriją... Tai atsispindi ir daugeriopų modernybių, alternatyvių ar net kontra- (angl. *counter*) modernybių, globalių, hibridinių ir

kalbama apie antrąjį sovietinio režimo laikotarpį, empiriniai prisiminimų pasakojimai jau rodo visuomenės pastangas nekariniais metodais priešintis režimui Lietuvoje (Kavaliauskaitė ir Ramonaitė 2011; Ramonaitė 2015). Vertėtų pažymėti, kad tuo laikotarpiu ne tik atsiranda rezistencijos, bet ir išsiplėčia prisitaikymo prie režimo praktikų įvairovė. Žemės ūkyje konkrečiu pavyzdžiu galėtų būti žymaus sovietinio laikotarpio Lietuvos žemės ūkio mokslo organizatoriaus ir politikos formuotojo Antano Budvyčio siūlymas Lietuvos kompartijos Centro komitetui atsisakyti Maskvos primesto sprendimo auginti kukurūzų sėklas todėl, kad Lietuvoje šiai kultūrai yra nepalankios klimato sąlygos (Budvytis 2003; 6–7). Sovietmečio pabaigoje, 1989 m., žemės ūkyje, nors ir ribojami, jau radosi savarankiški ūkininkų ūkiai.

⁴ *Hibridinės modernybės* sąvoka ir samprata antropologijoje vartojama jau nuo praeito amžiaus paskutinių dešimtmečių. Ji nesusijusi su šiandien politiniuose moksluose plačiai vartojama *hibridinio karo* sąvoka, nors ir turi bendrą *sumaišymo* reikšmę.

⁵ *Modernizacijos* sąvoka ir koncepcija labai įvairiai suprantama ir analizuojama, bet čia kalbėsime tik apie industrinės visuomenės, siejamos su vakarietiškąja modernizacija, teorinį modelį – labiausiai pasaulyje paplitusį ir įsitvirtinusį modernizacijos tipą (Kavolis 1996). Šiame tekste *moderniosios visuomenės* sąvoka reiškia deskriptyviai apibūdinamą visuomenės struktūrą, o *modernizacijos* sąvoka apibūdina visuomenės kaitos procesą.

susipynusių (angl. *entangled*) modernybių teorijose“ (Delanty 2006; 267). Skirtingos modernybės sąvokos atsiranda analizuojant moderniąsias visuomenes skirtingais teoriniais požiūriais, tačiau visus juos sieja kritiškas požiūris į universalios modernybės koncepcijas. Apibendrintomis daugeriojų modernybių teorijomis ypač domisi mokslininkai iš buvusių kolonijų visuomenių (Deutsch et al. 2002; Ansari 1998; Loomba et al. 2005), kurios patyrė didesnę ar mažesnę prievartą diegiant vakarietiškoji moderniosios visuomenės modelį ar atskirus jo elementus (pavyzdžiui, tradicinėje mainų ekonomikoje buvo formuojami rinkos santykiai). Buvusiose Europos imperijų kolonijose ryškiau matomas bendresnių modernybės bruožų, dažnai tapatinamų su vakarietišku modernybių visuomenių savybėmis, susipynimas su vietinėmis kultūromis ir socialinių santykių modeliais, todėl čia intensyviau diskutuojama alternatyvių ar kitokių modernybių tema (Canclini 1995; Fischman 1997; Morton 2000).

Pokolonializmo tema⁶ iškyla ir buvusio socializmo visuomenėse, nes Rytų ir Centrinės Europos valstybėse sovietinio tipo modernizacijos modelis taip pat buvo primestas prievarta (Kolarz 1964; Kelertas 1998; Korek 2009; Beissinger and Young 2002; Kelertas 2006; Bill 2014)⁷. Baltijos šalių tyrinėtojai neabejoja, kad sovietinę okupaciją reikėtų laikyti sovietiniu kolonializmu (Kelertas 1998; Račevskis 2006; Kalnačs 2016), ir kartu kelia klausimą, kokie yra jo padariniai. Arifas Dirlikas (2007; 276), turėdamas mintyje žlugusio socializmo ideologijos europocentrišką teleologiją ir negatyvų santykį su vietinėmis kultūromis, teigia, kad socializmo žlugimas eliminavo kliūtis sugrąžinti nusavintą (eksproprijuotą) kultūrą ir paskatino universalios modernybės fragmentaciją į daugeriojas ir alternatyvias modernybes. Svarbus vaidmuo teko ir vietiniam kolonijų elitui. Vivekas Chibberis (2013) plačiai aptartoje knygoje *Postcolonial Theory and the Specter of Capital* teigia, kad kolonijose tautinių lyderių nacionaliniai projektai inkorporavo europietiškojo kolonializmo ideologiją ir taip reproduko Vakarų dominavimą. Tą patį galima pasakyti apie Rytų Europos modernybių visuomenių susidūrimą su sovietocentrinu socializmo modeliu ar, tiksliau, ideologija ir vietinio sovietinio elito vaidmenį. Juk vadinamieji „tautiniai komunistai“ buvo priversti įtraukti sovietinę ideologiją į vietinį diskursą ir taip reprodukuoti sovietinį dominavimą. Kaip čia neprisiminti Nerijos Putinaitės (2019) archyvinių tyrimų, parodančių besąlygišką vietinių komunistinių vadukų paklusnumą centrui ir sovietinės tvarkos reprodukciją. Per 50 metų susiformavęs įvairių sričių sovietinis elitas, saugodamas savąjį interesą, neabejotinai atliko reikšmingą vaidmenį ir dekolonizacijos laikotarpiu.

⁶ Pokolonijinė teorija iškilo Jungtinėse Amerikos Valstijose ir Jungtinėje Karalystėje kartu su Gayatri Spivako ir Homi Bhabha'os darbais, susijusiais su Edwardo W. Saido *Orientalizmu* (1978; liet. 2006), Birminghamo universiteto Šiuolaikinės kultūros studijų centro kultūrinėmis studijomis (angl. *cultural studies*), plėtotomis Stuardo Hallo. Pokolonijinė teorija tapo ypač populiaru XX a. paskutiniame dešimtmetyje.

⁷ Kita vertus, buvusių „brolišku“ socialistinių šalių mokslininkai abejoja pokolonijinių teorijų pritaikomumu, nes Sovietų Sąjunga laikoma ne kolonijine metropolija, bet okupante. Todėl jie socializmo epochą interpretuoja kaip išoriškai primestą istorinio vystymosi pagal europinį modelį pažeidimą (Subotić 2015), o ne kaip radikaliai skirtingos raidos modelį (Deltcheva 1995). Lenkų mokslininkai teigia, kad pokolonijinė teorija tampa panaši į neįgyvendintą galimybę ir, atrodo, šios teorijos kūrybinis potencialas jau tarsi išekvotas (Bill 2014).

Sovietinio tipo modernizaciją⁸ galima traktuoti kaip specifinį ar alternatyvų industrinės visuomenės modernizacijos būdą (Huntington 1971; 283–322; Ansari 1998; 1–41; Schmidt 2006; 77; Norkus 2008). Modernizacijos teorijos, pripažįstančios alternatyvius modernių visuomenių raidos būdus, leidžia ne tik kalbėti apie specifinį sovietinės modernizacijos pavidalą, bet ir identifikuoti esminius (ne)sutapimus su bendresniu modernizacijos modeliu. Modernizacijos teorijų taikymas sovietiniam ir posovietiniam laikotarpiui leistų analitiškai identifikuoti perėjimo iš socialistinio į kapitalistinį žemės ūkį bendresnius ir specifinius posocialistinės erdvės bruožus ir jų įtaką vėlesnei šalies žemės ūkio raidai.

Hibridizacijos sąvoką ir sampratą galima laikyti viena iš daugiopų modernybių koncepcijų. Ji dažniausiai taikoma aptariant kultūrų susipynimą (Morton 2000), bet taip pat sėkmingai gali būti taikoma ir bendresnio pobūdžio modernių visuomenių įvairių elementų ir modelių susipynimui tirti (Therborn 2003). Lyginant modernių visuomenių sklaidą, akivaizdu, kad didieji modernybės uždaviniai – emancipacija, pažanga ar išlikimas – pasireiškia įvairiais pavidalais. Anot Gōrano Therborno (2003; 302), žvelgiant į giminingas sąvokas (susipynusi, alternatyvi, selektyvi ir kitos modernybės), pagrindinis visuomenių susipynimų padarinys yra stulbinanti hibridinių modernybių⁹ įvairovė. Šiuo atveju *susipynimo* sąvoka atkreipia dėmesį į visuomenės istoriją ir istorinį aiškinimą, o *hibridiškumas* – į rezultatus arba hibridus ir jų funkcionavimą¹⁰.

Tai reiškia, kad sovietinio projekto įgyvendinimą mums pirmiausia reikia suprasti kaip *sąveiką* tarp dominuojančio bei prievarta įgyvendinamo sovietinio projekto ir tuo pat metu įvairiose Lietuvos visuomenės gyvenimo srityse veikiančių socialinių veikėjų kuriamų modernumo sampratų. Tokia nelygiavertė „konkurencija“ dėl Lietuvos visuomenės modernizavimo paliko tam tikrą erdvę įvairiems socialiniams veikėjams savaip perinterpretuoti ar perkurti sovietinį projektą, ypač paskutiniiais sovietinės sistemos dešimtmečiais. Sampratų susipynimo padarinys ir laikomas hibridu, o visas projektas – hibridine modernybe. Kitaip sakant, tai yra sovietinio tipo modernizacijos modelio sampyna su vietinių dominuojančių ir dominuojamų socialinių veikėjų plėtojama moderniosios visuomenės modeliais.

⁸ Sovietinės modernizacijos samprata kelia mažiau abejonių nei modernizacijos teorijų taikymas egzotiškesnėms Afrikos ar Azijos visuomenėms (Deutsch et al. 2002).

⁹ *Hibridinės modernybės* sąvoką savo knygoje *Hybrid Modernities* pavartojo Patricia Morton (2000), atskleisdama, kaip 1931 m. tarptautinės kolonijų parodos Paryžiuje metu ekspozicijose nepavyko atskirti dviejų skirtingų ir priešingų kolonializmo pusių, o buvo parodyti Prancūzijos ir jos kolonijų kultūriniai hibridai. Parodoje prancūzų paviljonas demonstravo sofistikuotą *art deco* meną, o kolonijinis paviljonas pristatė „autentišką“ čiabuvių gyvenamąją aplinką, vietinius žmones ir artefaktus. Šių paviljonų eksterjerų autentiškumas buvo priešinamas neiškiama egzotiniam interjerui, pripildytam didaktinių parodinių stendų ir dioramų. Užuoat parėmę kolonizatorių ir kolonizuotų kultūrų segregaciją, kolonijiniai paviljonai tapo europietiškos ir čiabuvių architektūros mišiniais.

¹⁰ Anot Gustavo Fischmano (1997), recenzavusio Néstorio García'os Canclinio knygą apie hibridizaciją, N. G. Canclinis teigia, kad hibridizacijos procesas yra susijęs ne tik su plačiai paplitusia religinio sinkretizmo, rasine ar kultūrine metizacija, bet ir su moderniomis hibridizacijos formomis, todėl sudėtinga, o gal net neįmanoma atskirti gryną elitinę kultūrą nuo grynai etninių pavidalų formavimosi.

Hibridais, atsirandančiais dėl skirtingų visuomenių ir kultūrų elementų susipynimo, pirmiausia susidomėta pokolonijinėse studijose. Tekstų, skirtų hibridizacijos reiškiniai, pokolonijinėse studijose gausu buvusių kolonijų mokslo institucijose (žr. Russell 2001; Rontziokos 2012; Pace 2010). Pavyzdžiui, tyrinėdama vakarietiškosios modernybės ir Australijos čiabuvių kultūros sąveiką, Nina Pace (2010) atkreipė dėmesį į sunkiai apibūdinamą perskyrą tarp istoriškai kolonizatorių primestų ir vietinės kultūros elementų susipynimo. Meno paskirties požiūriu, teigia N. Pace (2010), riba tarp čiabuvių tradicinio religinio ir modernaus komercinio meno, kuris plinta kolonijose, tampa dviprasmiška. Tarkim, čiabuvių krikščioniškas menas yra daug pasakanti sąvoka apie tradicijos ir modernybės sankirtoje atsirandantį hibridą (angl. *tradition-cross-modern hybrids*), kuriam atsirasti neabejotinai įtakos turėjo kolonijinis europiečių krikščioniškos kultūros dominavimas. Svarbu pabrėžti, kad hibridas gali atsirasti ir egzistuoti tik jei jis tarnauja dominuojančiam interesui. Dabartinis čiabuviškumas (angl. *aboriginality*) atskleidžia neišpajoinamą vietinės „kultūros“ ir vakarietiškosios „modernybės“ susipynimą, kuris kelia sudėtingus klausimus apie jų abiejų kilmę. Kartu parodo, kaip nelengva šias dvi dalis apibrėžti atskiromis sąvokomis, nes kiekviena dalis yra esmingai svarbi apibūdinant, kuriant bei išsaugant kitą. Kūrimas to, kas, manoma, yra vietinė „sumoderninta kultūra“ arba vietinė modernybė (angl. *indigenous modernity*), teigia N. Pace (2010), pasireiškia kaip kolonializmo padarinys¹¹.

Sovietinės ideologijos puoselėta „pažangiausios visuomenės“ ar „sovietinės visuomenės“ samprata konceptualiai susijusi su Švietimo epochos sukurtu „protingo europiečio“ vaizdiniu ir kolonializmo epochoje atsiradusiomis „laukinio“ arba „Kito“ sampratomis. „Sovietinio žmogaus“ koncepcija, tiesa, gana abstrakti, tapo tuo standartu, į kurį privalėjo orientuotis visos Sovietų Sąjungos tautos. Šia prasme santykinai net galima ieškoti tam tikrų analogijų su „europiečio“ ir „vietinio“ perskyra. Anot Lynettes Russell (2001), europiečių valdžia kolonijose artikuliuo vietos visuomenes tekstiniais aprašymais, muziejų kolekcijomis ir vizualiomis reprezentacijomis. Šiuolaikinis etnografinių įvairenybių demonstravimas, kaip vietinių ir primityvių meno formų pristatymas, tęsia pajungimo (angl. *subjectation*) praktiką, kai „Kitas“ paverčiamas subjektu ir sudaiktinamas parodose. Vietinio meno ir reliktų perkėlimas į institucionalizuotą vakarietišką aplinką atskleidžia esmines „modernybės“ idėjas ir europinės kontrolės tąsą. Europietiška kultūra tęsia tą procesą, kuriuo siekiama įgyti galią ir tapatybę, pateikiant save priešpriešoje su „Kitu“¹² (Said 2006).

¹¹ N. Putinaitės (2017) iškelti archyviniai faktai apie okupantų pastangas susovietinti 1946 m. atgaivintą dainų šventę gali būti traktuojami kaip hibridizacijos procesas. Veikiausiai net galima teigti, kad Baltijos šalyse dainų šventės išliko tik dėl sovietinės okupacijos, nes sovietams tik iš dalies pavyko ideologiškai jas pajungti. Kita dalis – įvairūs bandymai dainų šventėse ieškoti lietuviškos tapatybės atskirumo. Juk Europoje dainų šventės nunyko kartu su homogeniškos tautinės visuomenės konsolidacija.

¹² Tad iš dalies būtų galima pritarti N. Putinaitei (2017) dėl sovietinės valdžios siekio sovietinėje kultūroje įteisinti tautų etnografiją ir folklorą atrakcijos ir muziejiniu pavidalu. Pateikiant scenoje ar muziejuose tradicinę kultūrą, kartu ji sugretinama su esama išplėtotą profesionalia sovietine kultūra ir taip tarsi nuvertinama jos atžvilgiu. Tačiau modernių visuomenių atveju tai sudėtingesnė situacija. Tarpukariu Lietuva sparčiai modernizavosi ir, nors netapo industri-

Susipynimui būdinga tai, kad atsiradę socialiniai ir kultūriniai hibridai sunkiai gali būti skaidomi, atrenkant vienas ar kitas jų dalis bei vertinant juos vienos ar kitos grupės požiūriu. Įprasta, kad hibridai atsiranda užtrukus okupacijos ar kolonijiniam laikotarpiui, kai susipynę skirtingi modernųjų ir tradicinių ar okupuotų modernių visuomenių elementai įgyja sunkiai išpainiojamą hibridinį pavidalą, kai elementai vienas be kito sunkiai gali būti apibrėžiami ir atskiriami. Hibridinės modernybės atsiradimas sukuria sąlygas, kurios yra naudingos dominuojančiai sistemai. Todėl, pasikeitus politinėms, ekonominėms ir socialinėms sąlygoms, hibridas ne tik tampa sunkiai išpainiojama problema tolesniam vienos ar kitos srities sistemos funkcionavimui, bet ir šių visuomenės sričių socialinius veikėjus paverčia ankstesnių sąlygų įkaitais. Hibridas yra tapęs jų gyvenimo pagrindu, bet išorinės sąlygos, kuriomis jis buvo sukurtas, yra pasikeitusios. Sovietinę okupaciją apibrėžiant kaip ilgai trukusią sovietinio tipo kolonizaciją, hibridinės modernybės koncepcija leidžia sudėtingą posovietinio laikotarpio transformaciją interpretuoti kaip nesuderinamą sovietinės modernizacijos hibridų ir naujų aplinkybių sąveiką. Tai sykiu leidžia paaiškinti ir sunkiai išsprendžiamas posovietinio laikotarpio dilemas.

2. Kapitalistinio ir socialistinio žemės ūkio modernizacijos bendrumai ir skirtumai

Technologiniu požiūriu XX a. moderniosios visuomenės kapitalistiniame ir socialistiniame žemės ūkiuose vyko panašūs plėtros procesai. Juos galėtume apibūdinti universaliu moderniosios visuomenės industrinio žemės ūkio modelio elementų ir jų plėtros kompleksu: industrializacija, biurokratizacija, elektrifikacija, melioracija, chemizacija (pesticidų, insekticidų, fungicidų, mineralinių trąšų naudojimas), darbų mechanizavimas, laukų dydžio stambinimas bei kaimo gyventojų mažėjimas. Modernizacijos projektai, pasitelkus mokslą ir technologijas plėtojantys gamtos ir visuomenės kontrolę, yra būdingi tiek kapitalistiniame, tiek socialistiniame visuomenės kūrimui (Raffin 2008; 330). Ekonomikoje – tai darbo ir atlygio santykio ir jį reguliuojančio instituto atsiradimas, leidęs Sovietų Sąjungoje sukurti ir diegti kolūkinį modelį.

Industrinis modernios visuomenės žemės ūkio modelis sudarė sąlygas didinti žemės ūkio produktyvumą ir patenkinti didėjančius tų visuomenių maisto produktų poreikius. Dėl

ne visuomene, jau turėjo kūrybinį potencialą įvairiais būdais transformuoti tradicinę kultūrą į moderniąją nacionalinę kultūrą. Kaip teigia Ericas Hobsbawmas (1983; 1), modernųjų visuomenių „išrasta tradicija“ arba tiesiog tęstinis praeities aktualizavimas reiškia tam tikrų praktikų rinkinį, kuris akivaizdžiai ar tik numanomai veikiamas priimtų taisyklių ir ritualų ar simbolių prigimties, kai pasikartojimu įdiegiamos tam tikros elgesio vertybės ir normos, automatiškai užtikrinančios praeities tęstinumą. Šiuo atveju didžiausia problema, kuri iškilo kūrybos elitui ir visiems socialiniams veikėjams, kurie siekė kurti nacionalinę kultūrą ir integruoti į ją tradicinę kultūrą, – kaip derinti sovietinės ideologijos peršamos kultūros ir nacionalinės kultūros sąveiką, kaip išvengti, ar iš viso vengti, sovietinės modernizacijos hibridų. Anot N. Pace'o (2010; 3), dominuojanti hegemonija nustato ribas ir vykdo tyliąją kontrolę, kuri slopina kolonizuotos ar okupuotos visuomenės sugebėjimą suvokti save skirtingai, slopina visuomenės teisę turėti savo modernybę. Būtent čia slypi sunkiai apibrėžiamų nacionalinio autentiškumo ir hibridiškumo perskyros problema.

akivaizdesnio skirtingų ekonominių sistemų panašumo Sovietų Sąjungos žemės ūkio modernizaciją geriausia lyginti su JAV ar Australijos žemės ūkio plėtra, nes tarp jų yra daugiau panašumų nei į Vakarų Europos valstybių žemės ūkį. Šių valstybių žemės ūkio modernizacijai labai didelę įtaką darė jų socialinis ir kultūrinis palikimas, Europos visuomenių žemės ūkio modernizacija plėtota labiau atsižvelgiant į jų ankstesnę istorinį kelią¹³. Iš socialistinio bloko valstybių tik Lenkijai pavyko išlaikyti smulkių ir vidutinių ūkių savininkų žemėvalda, nors vystymosi teorijos požiūriu smulki žemėvalda laipsniškai darosi neefektyvi. JAV ar Australijos žemės ūkiui produktų gamyba buvo prioritetinga ir ji plėtota ignoruojant ankstesnę vietinių gyventojų istoriją – gamyba vyko „išvalytoje“ (*Terra nullius*) socialinėje ir kultūrinėje erdvėje¹⁴. Panašiai elgėsi sovietinio kaimo ir žemės ūkio modernizatoriai. Istorinis socialinis ir kultūrinis palikimas jiems nebuvo svarbus, priešingai, buvo stengiamasi jį naikinti¹⁵, o pirmenybę teikti žemės ūkio produktų gamybai. Todėl buvo absoliutinama technologinė efektyvaus ūkio plėtra, galinti patenkinti milžinišką sovietinės visuomenės maisto produktų poreikį. Iš čia atsirado santykinai dideli melioracijos mastai, greitai ir pigiai statomos fermos ir kompleksai, nesirūpinant ekologiniais gamybos ypatumais. Kaip ne kartą pažymėta, pokolonijinių teorijų požiūriu sovietizacijos santykis su vietine kultūra ir visuomene primena klasikinės metropolijos ir kolonijos santykių formas (Kelertas 2006).

Prancūzų ekonomistas Bernardas Chavance'as (2000), tyrinėjantis posocialistines visuomenes, teigia, kad apibendrintu istoriniu ir teoriniu požiūriu tarp kapitalizmo ir socializmo buvo svarbių giminingų panašumų, įgytų vykstant vienalaikiai evoliucijai (angl. *coevolution*). Abi ekonominės sistemos turi panašias ir labai stipriai diversifikuotas monetarines bei darbo užmokesčio sistemas, atsirandančias dėl ekonomikos bei organizacijų išplėto darbo pasidalijimo. Joms kyla tos pačios tvaraus kapitalo kaupimo ir pajamų paskirstymo režimų paieškos problemos. Tačiau svarbiausias analizuojant socialistinį ir kapitalistinį ūkį yra B. Chavance'o pastebėjimas dėl darbo pasidalijimo koordinavimo sudėtingose monetarinėse ekonomikose bei darbo ir atlyginimo ryšio reproduktivumo, kuriems reikia surasti tinkamą ir suderintą institucinį pavidalą. B. Chavance'as šiuos pavidalus vadina mediacijomis. Būtent šie instituciniai pavidalai turėtų skatinti augimą ir plėtrą – būtinas sisteminio tvarumo sąlygas ir, o tai itin svarbu, užtikrinti socialinio dominavimo teisėtumą. Kai nacionalinės ekonomikos

¹³ Vis spartesnės urbanizacijos amžiuje pokarinėje Europoje tradicinės europietiškos kaimo kultūros išsaugojimas buvo traktuojamas kaip vienas prioritetų (Kojala 2019).

¹⁴ Žymi australų istorinės antropologijos mokslininkė Lynette Russell (2001) rašo: „*Terrae Nullius* principo teisinis įgyvendinimas tarnavo kolonizatorių siekiams paneigti, kad vietinis (angl. *indigenous*) kraštovaizdis reiškė tam tikrą struktūrą (angl. *framework*), kuria naudojantis buvo kuriama istorija, <...> kartu delegitimuojant čiaabuvių ryšius su savo žeme.“ Analogiškai sovietinės sistemos brukamas klasinis požiūris į palikimą neskaitino saugoti bajoriškosios kultūros palikimo.

¹⁵ Galima būtų pridurti, kad Sovietų Sąjungai, kaip buvusiai imperijai, buvo būdingas kultūrinis imperializmas, o jo „sėkmė reiškia šalių, kurios yra jo objektas, kultūros pakeitimą. Kai ta sėkmė yra visiška, visa šalies, kuri yra kultūrinio imperializmo objektas, populiacija asimiliuojasi, praranda tautinę ar etninę tapatybę. <...> Tapatybės formulę „mes – lietuviai katalikai“ jos savimonėje pakeičia formulė „mes lietuviai, tarybiniai žmonės, didžiosios rusų tautos jaunesnieji broliai“ (Norkus 2009; 121).

sistemos reprezentuoja sudėtingas daugelio tarpusavyje priklausančių institucijų konfigūracijas (vienos paprastai yra suplanuotos, kitos tarsi pačios išsirutulioja, bet dažniausiai vyksta pagal principą – du viename), jos susiduria, viena vertus, su prieštaranga darnumo ir stabilumo, kita vertus, su lankstumo ir prisitaikymo būtinybe (Chavance 2000). Nacionaliniam žemės ūkiui galioja tie patys reikalavimai – tvaraus kapitalo kaupimo ir pajamų paskirstymo režimų paieškos, užtikrinančios tvarų sistemos augimą ir plėtrą. Praktika parodė, kad sovietinė kolūkinė sistema nebuvo tas institucinis režimas, kuris galėjo užtikrinti tvarų žemės ūkio augimą ir plėtrą. Visų pirma žemės ūkio vystymas buvo planuojamas tik iš „viršaus“, o lankstumas ir prisitaikymas vyko iš „apačios“ ir dažnai neteisėtomis praktikomis. Kolūkiai rasdavo įvairių būdų, kaip vykdyti nustatytus produkcijos planus (pavyzdžiui, privataus ūkio produkcijos įtraukimas į bendrą kolūkio produkcijos apskaitą), nors dauguma ūkių buvo nuostolingi (žr. 1 lentelę). Žinia, socialistinėje ekonomikoje, kai skolos dažniausiai būdavo nurašomos, kolūkiams negrėšė bankrotas, tad praskolintą kolūkį galima traktuoti ir kaip sumaniai ūkininkaujančio pirmininko pasiekimą.

1 lentelė. Lietuvos kolūkiai pagal jų turimo turto praskolinimą, 1990 m. sausio 1d.

Kolūkių grupės pagal praskolinimo dydį (proc.)	Kolūkių skaičius	Procentinė dalis
Neturi skolų	28	2,6
0–10	254	23,2
10–20	272	24,8
20–30	196	17,9
30–40	128	11,7
40–50	65	5,9
50–60	53	4,8
60–70	37	3,4
70–80	24	2,2
80–90	16	1,5
90–100	9	0,8
Daugiau nei 100	14	1,3
Iš viso	1 096	100

Šaltinis: Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos Agrarinės komisijos informacija (žr. Treinys 2008; 120).

Esame minėję, kad tipologiškai sovietinė modernybė priskirtina ankstyvajai arba pirmajai modernybei (Leonavičius ir Rutkienė 2010). Pirmajai (Beck 1999), kietai (Bauman 2000; 2015) ar materialistinių vertybių (išlikimo ir saugumo) (Inglehart and Welzel 2005) modernybei būdinga griežta, aiškiai apibrėžta institucijų, pozicijų ir vaidmenų struktūra bei funkcijos, reikšmingo politinių ir ekonominių institucijų vaidmens svarba tiek mobilizuojant visuomenę, tiek užtikrinant jos saugumą, stiprus individų fizinio ir materialinio saugumo poreikis. Pir-

moji modernybė apibūdinama kaip sistemocentrinė, todėl stiprinamas ir plečiamas institucijų vaidmuo. Joms keliamas uždavinys užtikrinti visuomenės ir individų saugumą, mobilizuojant visuomenę materialinei gamybai, sveikatos apsaugai ir švietimo sklaidai. Neabsoliutinant moderniosios visuomenės modelio sudedamųjų dalių būtinumo, vis dėlto tipologiškai modernioji visuomenė yra apibrėžiama kaip savita sistema, turinti būtinų funkcinių reikalavimų, kuriuos tenkina sistemos struktūriniai elementai. Socialistinė moderniosios visuomenės ekonomika negalėjo jų ignoruoti siekiant sukurti saugią ir stabilią visuomenę, bet kartu specifiskai arba pagal sovietinį modelį juos įgyvendino.

Kaip teigia B. Chavance'as (2003), ankstyvuoju raidos laikotarpiu sovietinės ekonomikos augimas rėmėsi savita nestabilumo (angl. *disequilibrium*) strategija ir turėjo specifinį sovietinės valstybės pirmenybių sąrašą: industrija svarbiau nei žemės ūkis; sunkioji pramonė – nei lengvoji; ir apskritai, pramonė svarbiau nei vartojimas. Tokia vystymo strategija buvo įtvirtinta tiek instituciškai, tiek ekonominių veikėjų elgesiu. Ji laipsniškai įgavo labai nelankstų plėtros pavidalą, akivaizdžiai besipriešinantį vėlesnėms reformistinėms pastangoms pakeisti esamą tvarką (Chavance 2003). Šia prasme kolūkinė žemės ūkio tvarka net ir vėlyvuoju sovietmečiu turėjo griežtą institucinį ankstyvosios sovietinės ekonomikos pavidalą, menką visuomenės teisėtumą ir pirmiausia buvo orientuota tik į gamybą. Kolūkiai buvo kuriami kaip žemės ūkio produktų fabrikai¹⁶, ignoruojant socialinius kaimo žmonių poreikius¹⁷. Per visą sovietinės okupacijos laikotarpį žemės ūkio sąskaita (žemos produktų supirkimo ir užkeltos pramonės prekių kainos) buvo plėtojama sunkioji ir karinė pramonė. Nors chruščioviniu (1953–1964 m.) ir brežneviniu (1965–1985 m.) laikotarpiu žemės ūkiui buvo skiriama daugiau dėmesio – pakilo investicijos į žemės ūkį, gerėjo techninis ir materialinis aprūpinimas, buvo sumažintos žemės ūkio produktų supirkimo užduotys ir padidintos žemės ūkio produktų kainos, vis dėlto žemės ūkis išliko podukros vietoje. Tik M. Gorbačiovo valdymo laikotarpiu (nuo 1985 m.) kompartija viešai pripažino, kad sovietinei ekonomikai besąlygiškai buvo keliami gamybiniai tikslai, menkai rūpinantis socialiniais bei gyventojų poreikiais¹⁸.

¹⁶ Atskirai reikėtų kalbėti apie neefektyvias sovietines žemės nuosavybės, žemėvaldos, žemėnaudos bei vadybos formas. Tik į Sovietų Sąjungos egzistavimo pabaigą imta siūlyti įvairias priemones, galinčias užtikrinti efektyvesnę žemės ūkį. Bet visa tai liko tik siūlymai, nes sugriuvo pati Sovietų Sąjunga (Poviliūnas 2008;176).

¹⁷ Kaip teigia Z. Norkus, „socialistinio bloko šalyse iki pat jo žlugimo 1989–1991 m. buvo naudojama atskira makroekonominės apskaitos sistema, kurios kūrėjai nepriėmė nacionalinių sąskaitų sistemos prielaidų, pagrįstų JAV ekonomisto Simono Kuznetso (1901–1985) darbuose. Remdamiesi dogmatiškai interpretuojama K. Marxo ekonomine teorija, sovietų ekonomistai ir statistikai naujai sukurtu turto pripažino tik „materialios gamybos“ produkciją, eliminuodami iš jo sudėties didžiąją dalį paslaugų. <...> sovietinė statistika nesilaikė „buržuazinių“ autorių principo „materialioje gamyboje“ naujai sukurtu turto apskaitoje atsižvelgti tik į galutinę – vartoti skirtą produkciją“ (Norkus 2014b; 126–127).

¹⁸ Kaip pripažįsta Lietuvos žemės ūkio ekonomistai (Poviliūnas 2008; 175), antroje XX a. pusėje Vakarų kapitalistinėse valstybėse apie 70 proc. BVP buvo skiriama asmeniniam vartojimui ir socialinėms reikmėms, o Sovietų Sąjungoje šis rodiklis nesiekė nė 50 proc.

Pripažįstant, kad Sovietų Sąjungos visuomenės modernizacija vis dar buvo užstrigusi pirmosios modernybės pakopoje, iš dalies galima paaiškinti, kodėl gamybai, galinčiai užtikrinti materialinį saugumą, teikta pirmenybė¹⁹. Bet modernizacijos teorijos požiūriu reikia be išlygų pripažinti Sovietų Sąjungos atsilikimą nuo išsivysčiusio kapitalizmo²⁰. Išsivysčiusių kapitalistinių šalių ekonomikose pokariu didėjo paslaugų sektorius, kurio plėtra socialistinėse šalyse buvo stabdoma. Siekdama pagrįsti socializmo ekonomikos pranašumą, kompartija kūrė specifinius apskaitos modelius. Socialistinėse šalyse naujai sukuriama turto apskaitos metodika, kai pirma apskaičiuojamas žaliavų išgavimas, o paskui antrą kartą – iš jų pagamintas produktas, sumenkindavo kapitalistinių šalių ūkio augimą, kur vis didėjo paslaugų sritis, būdinga vėlyvosios modernybės visuomenei. Taip buvo išpučiami socialistinių šalių ūkiniai pasiekimai, o ekonominė statistika tapo vienu iš ideologinių šaltojo karo frontų (Norkus 2014b; 127), nes maskavo socialistinio bloko valstybių atsilikimą.

Kadangi žemės ūkio technika ir technologijos net ir prieš sovietinės eros pabaigą vis dar buvo nekokybiškos²¹ ir jų nuolat trūko, kaimo gyventojų skaičius buvo dirbtinai palaikomas ir net buvo perteklinis. Todėl kaime gyveno daugiau gyventojų nei jų galėjo būti naudojant kokybišką žemės ūkio techniką²². Net labiau už Sovietų Sąjungos išvystytame Vokietijos Demokratinės Respublikos žemės ūkyje po Vokietijų suvienijimo perregistruotiems ir išlikusiems žemės ūkio kooperatyvams teko palaipsniui atleisti darbuotojus, nes jų tiesiog buvo per daug (Wolz et al. 2010). Žemės ūkiui būdingas sezoniškas vertė Lietuvos kolūkių vadovybę užtikrinti žmonėms darbą, į kaimą pritraukiant pramonės įmonių filialus ar savas statybininkų brigadas laikinai įdarbinant miesto įmonėse, kirsti mišką ir t. t. (Poviliūnas 2012; Kudirkienė 2019). Demokratiški ir ūkiški kolūkių pirmininkai buvo išimty, todėl sistemiškai įtvirtintas

¹⁹ Tačiau toks dėmesys gamybos plėtrai pirmiausia buvo susijęs ne su siekiu ateityje kuo daugiau lėšų skirti socialinei sričiai, išvysčius sunkiąją ekonomiką, o su tuo, kad sovietinė imperija neadekvačiai savo išsivystymo potencialui ir ignoruodama visuomenės interesus pirmiausia siekė plėtoti karinį industrinį kompleksą ir plėsti savo įtaką pasaulyje. Jau Gorbačiovo pertvarkos metu sovietinio žemės ūkio vystymo strategas, Lietuvos žemdirbystės instituto direktorius Antanas Budvytis pripažino: „Dėl neefektyvaus žemės ūkio pirmiausiai reikia kaltinti visą šalies [Sovietų Sąjungos – V. L.] liaudies ūkį, kuris, tenkindamas begalines kosmoso užkariavimo, ginklavimosi bei revoliucinio eksporto ambicijas, pajėgė tik kelias dešimtis Lietuvos kolūkių pakenciamai [technologiskai – V. L.] aprūpinti“ (Budvytis 2003). Kas jau kas, o A. Budvytis gerai žinojo, kokiais būdais ir kurie kolūkiai pirmiausia buvo aprūpinami technika.

²⁰ Tai buvo viena iš priežasčių, kodėl sovietiniai socialiniai mokslai nevartojo visuotinai pripažintų sąvokų ir koncepcijų, o kūrė savo terminologiją.

²¹ „<...> žvilgterkim į laukuose dirbančią techniką, – pripažįsta sovietinio laikotarpio žemės ūkio industrializacijos ir didelių ūkių plėtros šalininkas bei kolūkių griovimo kritikas A. Budvytis, – ir pamatysime vaizdą – vienas kombainas dirba, o iš kito ima detales, galingas traktoriaus stovi, nes nėra guolio, arba kultivatoriaus, trūksta kuro. Ir taip kur bepažvelgsi“ (Budvytis 2003; 242). Anot A. Poviliūno (2012), nepaisant žemės ūkio industrializacijos, 1940–1990 m. laikotarpiu Lietuvos žemės ūkio produktų gamyba padidėjo tik 2,4 karto.

²² Kita vertus, derliaus nuėmimo metu dėl nekokybiškos technikos ir jos stokos kolūkiuose trūkdavo darbuotojų, todėl sovietinė valdžia sezoniskai prievartiniu būdu mobilizuodavo miesto gyventojus.

autoritarinis kolūkių valdymas ne tik neįgaudavo socialinio legitimumo (veberiškąją prasme), bet ir griovė kaimo bendruomenių savarankiškumą, taip pat pačias bendruomenes (Leonavičius ir Ozolinčiūtė 2008).

Ubagai [kalba apie kolūkius – V. L.], gaila žiūrėti, <...> išleidau 8 kolūkio pirmininkus, bet tik vienas iš jų <...> ėjo mano keliu, užsidirbo pinigų. Tai mes dviese rajone buvom, kurie uždirbo <...>. Įsivaizduokit, rajono kolūkyje traktoristas mirė – pakliuvo po technika. Skambina man iš rajono centro, aš buvau rajono žemdirbių vadas, ir sako, duok tu tam pirmininkui pinigų, tegul nuperka karstą. <...> Ant tiek buvo tokių žioplių, netikusių, prisiplakėlių, kurie norėjo tik sau turėti naudos [kalba apie pirmininkus – V. L.]. (informantas Nr. 5, buvęs kolūkio pirmininkas)

Dvarų, istorinių ir kultūrinių simbolių naikinimas, Bažnyčios persekiojimas²³ silpnino istorinę vietinę bei tautinę savimone, o kartu ir kaimo žmonių solidarumą. Paskutiniaisiais sovietinio laikotarpio dešimtmečiais masiškai statyti kultūrnamiiai turėjo dviprasmiškų pasekmių kolūkių gyventojams. Viena vertus, kolūkiečiai buvo organizuojami dalyvauti saviveikloje, aktualizuoti ir transformuoti vietines etnografines ir folklorines kultūros tradicijas, pamatyti kultūrnamiuose profesionalius Lietuvos atlikėjus²⁴. Kita vertus, kultūra ir socialiniai santykiai buvo uzurpuoti kolūkinio fabriko ir buvo jo infrastruktūros dalis, negalinti funkcionuoti savarankiškai, kai šis fabrikas nustoja egzistuoti (Leonavičius ir Ozolinčiūtė 2008). Kolūkinis kultūrnamiis – tai kolūkinio hibrido sudedamoji dalis.

Universalūs, būdingi kapitalistiniam ir socialistiniam žemės ūkiui bruožai – 1) visų pirma techninė ir technologinė žemės ūkio industrinė plėtra, 2) tinkamo ir suderinto darbo pasidalijimo koordinavimas sudėtingose monetarinėse ekonomikose bei 3) darbo ir atlyginimo ryšio reproduktivinio institucinis pavaldas, skatinantis sistemos augimą ir plėtrą bei užtikrinantis socialinio dominavimo teisėtumą. Pagal sovietinę žemės ūkio politiką Lietuvos kaimas turėjo tapti žemės ūkio produktų fabriku – kolūkais ir sovietiniais ūkiais. Kartu tai buvo autoritariška ir centralizuotai valdoma žemės ūkio ekonomika. Absoliučią daugumą visų kolūkių ir valstybinių ūkių pirmininkų skyrė ir jiems vadovavo rajonų ar Lietuvos kompartijos institucijos. Anot žemės ūkio ekonomisto Antano Poviliūno (2008; 117), komunistų partijos Centro komiteto sekretoriai tiesiogiai nurodinėdavo ūkių dydžius, sėjomainas, technologijų taikymą, darbo organizavimą. Rajonų ar respublikos partiniai vadovai siūsdavo specialistus į kolūkių pirmininkų kursus, o vėliau skirdavo valstybinių ir kolektyvinių ūkių vadovais, skirstydavo materialinius ir techninius išteklius, nustatydavo prievoles ir mokesčius, vykdydavo ūkių reorganizacijas. Kadangi žemės ūkio plėtra buvo valdoma centralizuotai iš Maskvos *gosplano* (rus. Госплан; SSRS Ministrų Tarybos Valstybinis plano komitetas) ir *gossnabo* (rus. Госснаб; SSRS Valstybinis materialinio techninio tiekimo komitetas), kaimo ir žemės ūkio plėtra labiau priklausė nuo

²³ Buvęs įtakingas agrarinio elito ir turtingo kolūkio pirmininkas, interviu metu paklaustas, kodėl nerėmė vietinės bažnyčios, tiesiai net neatsakė, o papasakojo, kaip rajono partijos komitetas jį persekiojo vien dėl to, kad kartu su kunigu pasakė kapinėse kalbą pagerbti mirusįjį (informantas Nr. 4, buvęs kolūkio pirmininkas).

²⁴ Svarbu neužmiršti ir tokių institucijų propagandinio vaidmens, skleidžiant sovietinę ideologiją ir tvarką.

sąjunginės nei vietinės politikos. Vietinė, respublikinė partinė biurokratija privalėjo sąjunginius uždavinius perkelti į vietinę dirvą. Sovietinė planinės ekonomikos teorija buvo grindžiama esminiu visos sovietinės ekonomikos veiksmu – centralizuota kontrole, todėl vietinės ekonomikos buvo tik nustatytų planų vykdytojos. Anot žemės ūkio ekonomisto Mečislavo Treinio,

sovietmečio ekonomistas iš tiesų buvo nelabai apibrėžiama figūra. Tai buvo komandinės ekonomikos įrankis, kuris turėdavo priimti ir decentralizuoti komandas „iš viršaus“ ir jas pritaikyti žemesniame lygyje. Šis principas tiko ir ministerijos, ir rajono lygio, ir ūkio ekonomistui. Remdamiesi ne tik taisyklėmis, bet ir tiktų instrukcijų telefonine teise, jie skirstė „fondus“ ir kontroliavo, kaip to skirstymosi laikomasi, rezultatus referuodami į vis aukštesnį komandinės ekonomikos ešeloną. (Treinys 2001;12)

Stipri centralizacija atliko kontrolės vaidmenį, kuris sovietinės imperijos išlikimui buvo būtinas norint išlaikyti sistemą, bet kontrolė kartu stabdė žemės ūkio augimą ir plėtrą, nes iš esmės eliminavo tiesioginių žemės ūkio produktų gamintojų interesus ir valią.

Moderniosios visuomenės plėtra tiesiogiai priklauso nuo įvairaus pobūdžio nuolatinių iššūkių ir įtampų, kurių sprendimo yra nuolat ieškoma. Įtampos kyla susipriešinant visuomenei ar atskirioms socialinėms grupėms su dominuojančia valdžia. Ilgalaiškės perspektyvos požiūriu, sprendimai negali būti efektyvūs, jeigu jie totaliai yra priimami aukščiausiuose, o sykiu ir atitolusiuose nuo realybės valdžios lygiuose. Nuolatinės įtampos ir priešpriešos glūdi pačioje moderniosios visuomenės prigimtyje, nes jos yra nuolatinės tokios visuomenės kaitos sąlygos. Moderniosios visuomenės iškilimas kaip niekad aiškiai atskleidė visuomenės vystymuisi būtiną atvirumo sąlygą.

Analizuojant posocialistinį žemės ūkio raidos laikotarpį, neišvengiamai reikia kalbėti apie savotišką socialistinės modernios visuomenės žemės ūkio tąsą ir naujus kokybinius pokyčius, būdingus kapitalistinei rinkos ekonomikai.

3. Tyrimo metodologija

Atskleisti moderniosios Lietuvos žemės ūkio raidą ir jos pertrūkius pasitelkta kokybinė metodologija. Buvo derinami du kokybiniai tyrimo metodai – dokumentų analizė ir pusiau struktūruoti interviu su ekspertais – buvusiais žemės ūkio ministrais, žemės ūkio mokslininkais, buvusiais kolūkių pirmininkais. Interviu daryti 2018 m. liepą–2019 m. balandį. Iš viso apklausta 17 respondentų. Didžioji dalis duomenų susiję su vėlyvojo sovietmečio ir pirmojo Lietuvos nepriklausomybės dešimtmečio laikotarpiu.

Dokumentų analizei imti 1989–1997 m. laikotarpio nacionalinės svarbos oficialūs politiniai ir teisiniai dokumentai, kurie tuo metu reguliavo LSSR ir LR žemės ūkio politiką. Analizuoti įvairūs dokumentai, iš kurių dauguma buvo įstatymai, jų redakcijos, ministrų įsakymai bei nutarimai (teisinių dokumentų sąrašas pateiktas straipsnio gale).

4. Posovietinis laikotarpis

Pereinant į rinkos ekonomiką, pokolūkinis Lietuvos kaimas atsidūrė žmonijos istorijoje precedento neturėjusioje situacijoje. Tiek teoriškai, tiek praktiškai tai implikavo milžinišką neapibrėžtumą. Perėjimas iš sovietinio uždaro ir planingo valstybinio žemės ūkio į atvirą rinkos

ekonomiką nebuvo numatytas jokiuose ekonomikos vadovėliuose. Vienas iš Lietuvos žemės ūkio reformos kūrėjų teigė:

Turiu pasakyti, kad agrarinėj reformoj, žemės reformoj mes ėjom pirmieji, <...> mes esam unikali valstybė, <...> nebuvo galima jokiū valstybės modeliu naudotis. Jokia valstybė iki mūsų kolūkio negrąžino į ūkininko ūkį, tiesiog niekur pasauly taip nebuvo buvę. Mes tais laikais, aš turiu omeny 1988–90-tus, labai bendravom su Estijos, Latvijos, bet jie ėjo truputį iš paskos. Sakykim, valstiečių ūkį mes pirmieji padarėm, ūkininkus – pirmieji ir taip toliau. (informantas Nr. 1)

Kita vertus, šie virsmo procesai Lietuvoje nebuvo unikalūs²⁵. Visos buvusios socialistinės valstybės, pereidamos iš socialistinės į kapitalistinės ekonomikos žemės ūkį, patyrė panašius sunkumus ir didesnius ar mažesnius ekonomikos nuosmukius. Todėl priekaištai dėl Lietuvoje sumažėjusios žemės ūkio produkcijos ir dirvonuojančios žemės pirmuoju posovietiniu dešimtmečiu (Budvytis 2003; Pronckus 2004) yra visiškai neadekvatūs, nes išlaikyti tą patį produkcijos lygį net teoriškai buvo neįmanoma dėl kompleksinių pokyčių. Visos socialistinio lagerio šalys patyrė panašius išbandymus.

2 lentelė. Valstybinė ūkininkaujamos žemės nuosavybė Centrinės ir Rytų Europos šalyse 1960 m. ir 1988 m.

Šalis	Žemės ūkio žemė, priklausanti valstybės sektoriui (proc.)	
	1960	1988
Bulgarija	91,0	89,9
Čekoslovakija	88,0	93,9
Vokietijos Demokratinė Respublika	92,4	90,2
Vengrija	95,5	85,8
Lenkija	13,1	22,8
Rumunija	94,2	90,5
Sovietų Sąjunga	99,0	98,2
Jugoslavija	14,0	15,7

Šaltinis: Banski 2008.

Pirmuoju posovietinio laikotarpio dešimtmečiu perėjimo šokas sukėlė visuotinį žemės ūkio produkcijos kritimą. Skirtumas tik tas, kad Centrinės ir Rytų Europos (toliau – CRE) valstybės greičiau atsigavo nei Nepriklausomų Valstybių Sandrauga (toliau – NVS) (rus. *Содружество Независимых Государств*), susiformavusi iš buvusių Sovietų Sąjungos respublikų. CRE vals-

²⁵ Pavyzdžiui, socialistinės Rytų Vokietijos laikotarpiu galiojo žemės ūkio produktų gamybos kooperatyvų įstatymas (vok. *Landwirtschaftliche Produktionsgenossenschaft* arba LPG). Šis įstatymas nenumatė tokio kooperatyvo tipo likvidavimo ar transformavimo į registruotus kooperatyvus, grindžiamus individų bendryste ir savanoriška naryste, arba į ribotos atsakomybės verslo bendroves ar akcines bendroves. Interviu su buvusiu kooperatyvo vadovu teigiama: „<...> atvirai kalbant, mes neturėjome absoliučiai jokios idėjos ir supratimo apie šiuos skirtingus juridinius verslo tipus“ (Wolz et al. 2010; 12).

tybių bendra žemės ūkio produkcija stabilizavosi apie 1994 m., o NVS – 1998 m. (Gardner and Lerman 2004).

Vis dėlto buvo ir nemažai skirtumų (žr. 2 lentelę). Sovietų Sąjungoje, o kartu ir Lietuvoje žemės ūkio žemė beveik visa buvo suvalstybinta (99 proc.). Tai reiškė, kad Lietuvoje ir kitose Baltijos valstybėse restitucija ir grįžimas prie privataus ūkio, palyginti su Centrinės Europos valstybėmis, turėjo būti sudėtingesni. Vengrijoje ir Rumunijoje, kur taip pat buvo nacionalizuota didelė žemės ūkio naudmenų dalis, suvalstybinta žemė gražinta savininkams panašiai kaip ir Lietuvoje. 2003 m. Vengrijoje 86–88 proc. žemės ūkio naudmenų jau priklausė privatiems savininkams, bet didelė jų dalis, kaip ir Lietuvoje, gyveno mieste ir net nesiruošė ūkininkauti, tad žemės ūkio produkcija 2003 m. nukrito iki 78 proc. 1989 m. lygio (Kovács 2003). Bulgarijoje socialistinio laikotarpio kooperatyvų žemė buvo gražinta savininkams. 2003 m. šioje šalyje jau buvo 666 tūkst. privačių ūkių, bet 99 proc. ūkių vidutiniškai turėjo vos po 1,4 ha žemės²⁶, o apie 70 proc. žemės ūkio naudmenų priklausė verslo bendrovėms ar naujiems kooperatyvams (Banski 2008).

3 lentelė. **Žemės ūkio produkcijos, darbo jėgos ir darbo produktyvumo dinamika CRE ir NVS 1990–2002 m. (proc.)**

Metai	Žemės ūkio produkcija		Žemės ūkio darbo jėga		Žemės ūkio darbo produktyvumas	
	NVS	CRE	NVS	CRE	NVS	CRE
1990	100	100	100	100	100	100
1991	89	95	107	94	84	101
1992	85	82	113	90	76	94
1993	83	79	112	85	76	99
1994	73	76	110	84	67	98
1995	70	81	114	80	63	113
1996	67	81	116	80	60	113
1997	67	81	116	77	60	118
1998	65	80	117	75	57	121
1999	68	78	121	74	59	123
2000	68	75	122	71	59	124
2001	75	79	125	66	64	143
2002	75	79	124	63	69	147

Pastaba. Patamsinti langeliai rodo atsigavimo laikotarpį po žemės ūkio reformos.

Šaltinis: Gardner, Lerman 2004.

Pirmuoju posocialistiniu dešimtmečiu Vengrijoje, Rumunijoje, Bulgarijoje dauguma ūkių produkciją gamino tik vietos rinkai arba savo vartojimui. Slovakijoje vietoj valstybinių ūkių susikūrė privačios bendrovės ar nauji kooperatyvai, todėl privatūs šeimos ūkiai disponavo tik apie 10 proc. visų žemės ūkio naudmenų. Lietuvoje 2005 m. iš 2 747 000 ha žemės ūkio

²⁶ Lietuvoje 2004 m. vidutiniškai ūkis turėjo 12,9 ha žemės (*Lietuvos žemės...* 2008).

paskirties žemės tik 46 700 ha, t. y. 1,7 proc., priklausė juridiniams asmenims – žemės ūkio bendrovėms. Dar vienas svarbus skirtumas tarp CRE ir NVS valstybių susijęs su žemės ūkio darbo jėga ir produktyvumu. Nors Lietuva ir nepriklausė NVS, buvo sudedamoji Sovietų Sąjungos dalis ir jos žemės ūkiui galiojo universalūs sovietinės žemės ūkio politikos reikalavimai, todėl ir perėjimo laikotarpis, vėlgi lyginant su CRE valstybėmis, buvo sudėtingesnis (žr. 3 ir 4 lenteles)²⁷. Oficialūs Centrinės Europos pirmųjų penkerių perėjimo metų užimtumo duomenys rodo vidutiniškai 35 proc. sumažėjusį darbo užimtumą. Pavyzdžiui, Čekijos Respublikoje – 46 proc., Vengrijoje – 57 proc., Slovakijoje – 29 proc., Lenkijoje – 11 proc. (Rozelle and Swinnen 2004; 415). Lietuvoje 2003 m. ūkininkavo ir ūkiuose dirbo apie 545,0 tūkst. žmonių, o 2016 m. – jau 257,8 tūkst.

4 lentelė. Žemės ūkio produkcijos pokyčiai 1990–1994 m. (proc.)

Metai	Žemės ūkio produkcija Lietuvoje*	Žemės ūkio produkcija: Lietuvos ir Estijos vidurkis**
1990	100	100
1991	95	93
1992	72	68
1993	66	67
1994	54	66

Šaltiniai: *Pronckus 2004; **Rozelle and Swinnen 2004.

Atskirai vertėtų paminėti Rytų Vokietijos atvejį, nes jis ryškiau atskleidžia Lietuvos kolūkių ir jų valdymo specifiką. Sugriuvus socialistiniam režimui Rytų Vokietijoje tikėtasi, kad kolektyviniai ūkiai bus transformuoti arba panaikinti. Tiek politikai, tiek žemės ūkio ekonomistai, pirmiausia Vakarų Vokietijos, prognozavo, kad netrukus kolektyviniai ūkiai išnyks ir juos pakeis šeimos ūkiai. Tačiau daugiau nei 15 metų po susijungimo transformuoti žemės ūkio kooperatyvai ir kitos teisėtos ūkininkavimo asociacijos vis dar dominavo žemės ūkio sektoriuje, o šeimos ūkiai netapo populiarūs kaip tikėtasi. Individualūs ūkiai, įskaitant ir ūkininkavimą su partneriais, apėmė mažiau nei pusę visos dirbamos žemės. Kooperatyvai vis dar buvo svarbus užimtumo ir pajamų šaltinis kaimo regionuose. Duomenys rodo, kad kooperatyvai vis dar yra vienas iš efektyviausių Vokietijos žemės ūkio tipų, todėl išlieka ryškių skirtumų tarp Rytų ir Vakarų Vokietijų. Rytinėje Vokietijoje dominuoja kooperatyvai ir įvairios kooperatinės žemės ūkio formos, o vakarinėje šalies dalyje – šeimos ūkiai. Anot mokslininkų (Wolz et al. 2010),

²⁷ 4 lentelėje pateikti duomenys remiasi 1996 m. Seimo, kuriame dominavo LDDP, sudarytos laikinosios komisijos tyrimu (LRS 1995). Komisija tyrė Atkuriamojo Seimo (1990–1992 m.), kai daugumą sudarė Sąjūdžio atstovai, vykdytos žemės reformos padarinius. Duomenys rodo, kad produkcijos kritimas buvo didesnis nei NVS kritimo vidurkis. Nors komisijos tyrimas buvo politiškai angažuotas, kritimas vis dėlto galėjo būti didelis. Reforma Lietuvoje buvo ypač radikali, palyginti su NVS. Be to, prieš Sovietų Sąjungos griūtį industrinis Lietuvos žemės ūkis buvo labiausiai išplėtotas SSRS, tad ir staigios reformos padariniai turėjo būti sunkesni. Pasaulio banko tyrimai rodo panašias tendencijas (Rozelle and Swinnen 2004).

šie skirtumai nulemti ne tik ekonominių, bet ir socialinių priežasčių, iš kurių viena svarbesnių yra kaimo užimtumo funkcija. Vis dėlto kooperatyvų skaičius Rytų Vokietijoje laipsniškai mažėja²⁸. Šį mažėjimą mokslininkai vadina „antrąja transformacijos banga“, kuri pastebima ir kai kuriose kitose Centrinės ir Rytų Europos valstybėse. Anot buvusio kooperatyvo vadovo,

jau transformacijos pradžioje buvo aišku, kad mums reikės mažinti darbuotojų skaičių. Mes pasakėme savo darbuotojams, kad narystė kooperatyve automatiškai jiems nesuteiks darbo. Tai buvo labai sudėtinga. <...> Jei vėl tektų imtis transformuoti kooperatyvą, tuoj pat mažinčiau darbuotojų skaičių. Bet tuo metu tai buvo keblu, nes mes nežinojome, kaip ir kuria kryptimi mes vystysimės. Pasakyti kolegoms, su kuriais dirbome 20–30 metų, kad jie mums nereikalingi, buvo ypatingai sunku. (Wolz et al. 2010; 14–15)

Ar galėjo Lietuvoje, analogiškai kaip Rytų Vokietijoje, išlikti korporacinės žemės ūkio įmonės arba bendrovės? Mokslininkai teigia, kad korporatyvinio ūkio nariai, turintys ūkio akcijų, gali vienokiu ar kitokiu būdu labiau reikšti savo individualius interesus ir veikti valdymą. O tiesioginis demokratinis sprendimų priėmimas pagal taisyklę „vienas narys – vienas balsas“ susijęs su ypač dideliais susitarimo kaštais (angl. *transaction costs*). Todėl pripažįstama, kad rizikos ir neapibrėžtumo sąlygomis, su kuriomis nuolat susiduria žemės ūkis, korporatyvinės įmonės veiklų hierarchinis valdymas gali būti sėkmingesnis. Vis dėlto Rytų Vokietijoje išlikusios žemės ūkio korporacijos parodo, kad savanoriškai įkurtos žemės ūkio įmonės, nors ir neturinčios griežtos hierarchinės valdymo struktūros, išlieka gyvybingas žemės ūkio produktų gamybos organizavimo principas ir nenunyko, kaip prognozavo dauguma ekonomistų (Wolz et al. 2010)²⁹.

Z. Norkus teigia, kad Lietuvoje

laiku prisiminus tarpukario kooperacijos tradicijas, dekolektyvizacija būtų buvusi ekonomiškai racionalesnė. Deja, kaip galima spręsti iš vartotojų kooperacijos Lietuvoje istorikų Vytauto Žeimanto ir Vytauto Vaitkaus (2000) pateiktos informacijos, nei Kazimiera Prunskienė, nei Gediminas Vagnorius bei jų patarėjai, kurie buvo sumanę „Lietkoopsąjungos“ turtą nacionalizuoti, o paskui privatizuoti, nieko apie jas nežinojo, arba dėl vieno ar kito sumetimų apsimetė, kad nežino. (Norkus 2014a; 234)

²⁸ Rytų Vokietijos žmonės per 30 metų skynė ne vien teigiamus susivienijimo vaisius. Užtenka pažvelgti į dramatišką demografinę šios Vokietijos dalies raidą: jaunimas masiškai patraukė į Vakarų, ištisuose regionuose miršta kaimai. Likusius čia žmones apima apleistųjų jausmas, bet sykiu formuojasi, anot politologės A. Lorenz, ir „pralaimėjusiųjų solidarumas“ (žr. Gatelytė 2019).

²⁹ Z. Norkus, aptardamas Rytų Vokietijos agrarinės reformos varianto sėkmę, abejoja jo pritaikomumu Lietuvos sąlygomis. Rytų Vokietija, pirma, iš karto pateko į ES erdvę ir gavo dotacijas; antra, vokiečių „kolūkiečiai“ gavo pensijas, iš kurių galėjo pragyventi be papildomų pajamų iš sodybinio ūkio, tad žemės ūkio kooperatyvams nereikėjo dirbti savo buvusių darbuotojų sodybinių sklypų; trečia, atleidžiami darbuotojai galėjo pragyventi arba iš pensijos, arba migruoti į klestinčią vakarinę Vokietijos dalį; ketvirta, kolektyvinių ūkių neslėgė socialinės infrastruktūros išlaikymo našta. Z. Norkus daro išvadą, kad, reorganizuojant kolektyvinius ūkius, vadovai galėjo atsivėlgti tik į ekonominius kriterijus, nes jų neslėgė socialinės funkcijos (Norkus 2014a; 389). Vis dėlto tai ne visai teisinga, nes Rytų Vokietijos kolektyviniai ūkiai toliau vykdė dar socialistiniais laikais prisiimtas socialines funkcijas (Wolz et al. 2010).

Galbūt ir būtų buvusi racialesnė, o gal ir ne. Skirtingai nuo Rytų Vokietijos, Lietuvos kolūkiniame kaime, kaip ir visoje sovietinėje visuomenėje, buvo daug stipriau „nudrenuotas“ socialinis kapitalas, nes kolūkiečiams trūko pasitikėjimo tiek vieniems kitais, tiek kolūkio administracija. Griežta hierarchinė kolūkinio fabriko valdymo tvarka, apimanti ne tik darbą, bet ir kitas darbuotojų gyvenimo sritis, silpnino galimas socialines tinklaveikas. Ilgus dešimtmečius neužtikrindamas elementarių materialinės egzistencijos sąlygų, kolūkis sistemiškai formavo anomiškas nuostatas dėl kolūkinio turto ir prievarta primestą kolūkinę tvarką. Kolūkinis kaimas – tai žemės ūkio produktų fabrikas arba specifinis sovietinis hibridas, kurio³⁰ darbuotojai stipriai paveikti anomijos ir tik iš paviršiaus primena kaimo bendruomenę. Kolūkis bendruomenę sunaikino. Kitaip tariant, veberiškąja prasme kolūkio valdžia niekad neturėjo legitimacijos.

Kaip jie [bendrijos nariai – V. L.] džiaugėsi nupirkę pieno perdirbimo įmonės akcijų ir kaip „brangi“ jas pardavė. Bet tai buvo „monkės biznis“! O po to verkia dėl pieno supirkimo mažų kainų, <...> jie išleido iš savo rankų kooperaciją, kaip Lenkijos, Suomijos pieno kooperacija. <...> Jiems trūko žinių, matymo į ateitį, nebuvo vienijančių jėgų. <...> Radviliškio rajone prasidėjo bendruomenių iniciatyva, iš pradžių rinkdavosi dėl kultūrinių dalykų, po to sugalvojo kartu kooperuotis ir parduoti svogūnus Leningrade. Bet viskas baigėsi kivirčiais, nes kooperatyvo žmonės atsisakė mokėti kooperatyvo pirmininkui algą, <...> ką aš tau turiu uždirbinėti pinigų. <...> Kitas kooperacijos pavyzdys Mosėdyje <...> iš švedų atvežė žmonėms braškių daigus ir sumanė braškių kooperatyvą organizuoti, <...> pasirodo, vieni savininkai sąžiningai rūšiavo braškes, o kiti dėžutės apačioje dėjo nerušines, o ant viršaus tinkamas, na, ir baigėsi bendras biznis. Dar kitas bendro biznio pavyzdys Lazdijų rajone <...> pieno kooperaciją sumanė <...> tą dieną kai ima pieno mėginius viskas gerai, o kitą dieną sąžiningi pila kaip reikia, o kiti pripila vandens į pieną, <...> krito kaina ir baigėsi kooperatyvas. Žygaičiuose bendruomenė pirmiausiai kūrėsi dėl laisvalaikio, bet po to atsirado didelis pavydas, žmonės nebuvo nuoširdūs vieni kitiems, pradžioje buvo kilimas, <...> o po to prasidėjo visokie vienas kito kaltinimai. (informantas Nr. 6, žemės ūkio ekonomistas)

Posovietinei žemės ūkio transformacijai lemtingi buvo ne tik rinkos ekonomikos ir valstybinio socializmo skirtumai ar žemės ūkio bendrovėms nepalankios ekonominės sąlygos pirmaisiais Nepriklausomybės metais. Svarbus struktūrinis veiksnys buvo siekis naujiems ekonominiams ir socialiniams santykiams pritaikyti per 50 sovietinio laikotarpio metų vykdytos žemės ūkio politikos kompleksinius padarinius arba hibridus. Socialinius ir ekonominius sovietinės okupacijos padarinius kaime tipologiškai galima gretinti su per ilgą kolonijinį laikotarpį sukurtais hibridais. Šie hibridai yra sukuriami prievarta ir pirmiausia skirti tenkinti primestos sistemos poreikiams. Svarbiausia tai, kad tokio hibrido funkcionavimas yra glaudžiai susipynęs ne tik su dominuojančios sistemos, bet ir vietinės visuomenės poreikiais. Sovietinės okupacijos metais Lietuvos kaimas buvo transformuotas į žemės ūkio produktus gaminančių „fabrikų“ regioną, tvirtai susijusį su visa Sovietų Sąjungos ekonomika, pasižymintį daugialypės infrastruktūros ryšiais (technologiniais, ekonominiais, socialiniais, kultūriniais), skirtais funkciškai įgyvendinti

³⁰ Net pats lietuviškas žodžio „kolūkis“ darinys rodo sovietinio ir vietinio turinio susipynimą ir jo hibridiškumą. Panašiai yra ir su terminu „tarybinis“ bei kitomis ideologinėmis ir politinėmis sąvokomis. Juk vartojant terminą „kolchozas“ arba „sovietinis“ nuolat būtų primenama primesta okupacinė tvarka. O „kolūkio“ terminas labiau maskavo vietiniam kontekstui primestą sovietinę tvarką.

centralizuotos ir planingos maisto produktų gamybos bei paskirstymo sistemos užduotis³¹. Visas kaimo žmonių gyvenimas ir poreikiai – darbas, laisvalaikis, pramogos, švietimas ir net sveikatos priežiūra – sukosi kolūkiniame fabrike ir buvo jo tenkinami (Leonavičius ir Ozolinčiūtė 2008). Lietuvos žemės ūkis, viena vertus, buvo sovietinio kolūkinio žemės ūkio modelio ir, kita vertus, universalus, modernioms visuomenėms būdingo žemės ūkio modelio *supainiojimo* (angl. *entanglement*) hibridas. Lietuvos žemės ūkis atitiko daugumą modernųjų visuomenių žemės ūkio kriterijų, bet modernumas buvo išpraustas į sovietinę sistemą. Tai nebuvo koks nors „formos ir turinio“ santykio pavidalas, o savita ir sunkiai išskaidoma įvairių elementų konsteliacijos žemės ūkyje modernizacija. Šia prasme galima suprasti sovietinės Lietuvos žemės ūkio politikos strategus, zaunijančius apie sovietinės Lietuvos pasiekimus – jie norėjo matyti tik vieną modernizuoto sovietinio žemės ūkio pusę ir sykiu nutylėti tamsiąją sovietinio modernaus žemės ūkio laikotarpio pusę.

Visiems dirbantiems kolūkyje buvo primesta hierarchinė sistema. Nors modernioje visuomenėje visos įmonės turi panašią struktūrą, kolūkinio elito ir paprastų darbininkų suskaidymo modelis buvo akivaizdžiai okupacinės autoritarinės sistemos padarinys. Perfrazuojant Randallą Collinsą (Collins and Makowsky 1993; 275), kolūkinė sistema žmones padalijo į *tvarką primetančius* (privilegijuotus sovietinės kontrolės vykdytojus) arba, tiksliau tariant, primestos tvarkos sergėtojus, ir į *tvarką priimančius*. Pirmieji labiau tapatinosi su kolūkiniu fabriku, jo gamybiniais pasiekimais, indoktrinavosi kolūkine ideologija ir buvo pačios sistemos skiriami bei šalinami. Jų privilegijuotos pozicijos tiesiogiai priklausė nuo kolūkio institucinės sąrangos, todėl jie sunkiau priėmė ir kolūkinės sistemos griūtį. Antrieji buvo pasyvūs primetamų ritualų stebėtojai ir vykdytojai, kuriems kolūkinė sistema leido, dažnai neteisėtais būdais, tenkinti ir savo individualius poreikius. Žymus sovietinio laikotarpio Lietuvos žemės ūkio politikos teoretikas, ypač kritiškai vertinęs posovietinę žemės reforma, 1974 m. savo dienoraštyje, taigi ne viešumai, apgailestavo dėl didėjančios socialinės nelygybės, tuo pat metu tarsi nepastebėdamas sisteminio tokio susiskaidymo priežasčių ir netgi tikėdamas sovietinės sistemos demokratiškumu:

<...> niekas specialiai nesistengia, priešinasi ir visi įstatymai, o tarpas tarp vadovų ir eilinių didėja. Dalinai prisideda ir specializacija. Matyt, gamyboje taip ir bus. Tačiau kam to reikia žmonių santykiuose. Ir vis tik atstumas tarp eilinio artojo, traktorininko, melžėjos ir rajono vadovo didėja. Nemažai padeda ir įvairios privilegijos, kuriomis vadovai save aprūpina. Visos ekonomikos neapverčia [autorius turi mintyje socialistinę ekonomiką – V. L.]. Visos „spec“ [privilegijos – V. L.] yra keleriopai mažesnės nei įsivaizduoja eilinis. Bet juk požiūris į vadovą susidaro ne iš to, kaip yra, o iš to, kaip žmonėms atrodo. Laikas nuo laiko kokio skundo pėdsakais apmindomas vienas kitas per daug pasipūtęs, bet, žiūrėk, vėl kažkur pučiasi. Taip ir trypia lyg amžinai ruse-

³¹ Sovietinio žemės ūkio strategas A. Budvytis, nusižiūrėjęs Šiaurės Amerikoje paplitusią javų nuėmimo tvarką, kai iš pietinių valstijų kombainininkų brigados kartu su kombainais juda per visą žemyną pagal bręstančių javų kalendorių į šiaurines valstijas, svajoto apie tai, kaip kombainininkų brigados kartu su kombainais galėtų judėti nuo pietinių iki šiaurinių Sovietų Sąjungos respublikų (Budvytis 2003). Totalinį technikos trūkumą išgyvenančiai Sovietų Sąjungai tai būtų buvusios fantastiškos galimybės. Ne veltui Lietuvos žemės ūkio strategai Sovietų Sąjungoje turėjo autoritetą.

nantį durpyną. Ir niekad os neužgesins, kol gesins židinėlius. <...> Ką duos karas su spec. patogumais ūkio vadovui ar panašiai, jei rajone girnos jau aukščiau pakeltos, respublikoje dar aukščiau, o Sąjungos viršūnė atsiskaito tik pati su savimi. (Budvytis 2003)

Nors kritiškas, bet valdančiajam sovietiniam elitui būdingas požiūris – įstatymai geri, valdžia rūpinasi, bet kalti vadovai niekdariai ir paprastų žmonių nesupratimas – paprastiems žmogeliams viskas atrodo ne taip, kaip yra iš tikrųjų. A. Budvyčio naiviu nepavadinsi. Kaip ir dauguma kolūkinės sistemos nomenklatūros atstovų, jis ne tik buvo daug pasidarbavęs kurdamas, tipologiškai tariant, moderniosios visuomenės Lietuvos kolūkinę sistemą arba sovietinį hibridą, bet veikiausiai ir suvokė, kad sistemos griūtis gali ne tik nuvertinti jų indėlį į modernųjį žemės ūkį, bet ir sunaikins jų privilegijuotą padėtį. Anot buvusio pirmininko:

Nuėjome pas Atkuriamojo Seimo pirmininką ir jis sako: „Seno namo nesugriovęs, naujo nepastatysi. Aš potvarkio pakeisti negaliu [kalbama apie vyriausybės 1991 m. spalio 22 d. nutarimus Nr. 421 ir Nr. 422 – V. L.], eikite pas Vagnorių.“ Ir mes nukeliaujame pas Vagnorių <...>, o jis mums sako: „Ko jūs čia lankotės pas mane <...>, jūs jau likviduoti visi, juk kolūkių pirmininkų etatų nebėra.“ Na, ir išėjome. <...> Ne aš vienas, mūsų 15 nuėjome, vedami I. Velikonio <...> visi parvažiaavę, numetėme, kurkitės sau... (informantas Nr. 5, buvęs kolūkio pirmininkas)

5. Kolūkinės sistemos pertvarkymo struktūrinės sąlygos ir pagrindiniai socialiniai veikėjai

Atkūrus Nepriklausomybę ir subyrėjus Sovietų Sąjungai, kolūkinis fabrikas ir jo darbuotojai³² tapo sovietinės kaimo modernizacijos hibrido įkaitais. Šią situaciją galima apibūdinti objektyviais sovietinės modernizacijos ypatumais:

1. Kaip daugialypis kompleksas kolūkis buvo sunkiai išskaidomas be didesnio ar mažesnio nuostolio žemės ūkio produktų gamybai ir darbuotojų poreikių tenkinimui. Tai buvo ne tik sudėtingas ūkinis vienetas (fermos, dirbtuvės, kiti gamybiniai ir infrastruktūriniai padaliniai), įdarbinantis darbuotojus ir mokantis jiems atlyginimus. Struktūriniai kolūkinės sistemos elementai užtikrino ir dalies sveikatos, švietimo, socialinių ir kultūrinių bei techninių paslaugų individualiam sodybiniam ūkiui funkcionavimą. Kolūkio griūtis reiškė ne tik gamybos nuosmukį, bet ir viso šio paslaugų komplekso išardymą bei iššūkį kaimo žmonių egzistencijai.
2. Melioracijos ir gyvenviečių plėtra pakeitė ikikarinio laikotarpio dirbamos žemės laukus. Buvo suformuoti dideli dirbamos žemės masyvai³³, kuriuose buvo ne tik sunku nustatyti ankstesnes žemėvaldas, bet jie keitė ir pačios žemės vertę. Sovietiniu laikotarpiu, palyginti su tarpukariu, padidėjo žemės vertė. Lietuvos mokslininkų požiūriu (Poviliūnas 2008), padidėjusi žemės vertė buvo teigiamas agrarinio paveldo rezultatas: žemės naudmenų plotas, naudotas žemės ūkio produktų gamybai, sumažėjo 20 proc., tačiau likusios nau-

³² Analogiška situacija buvo ir miestų gamyklose, pavyzdžiui, kuro aparatūros ar grąžtų gamyklose Vilniuje, dirbtinio pluošto, radijo gamyklose Kaune ir t. t.

³³ 1985 m. Lietuvoje buvo 737 kolūkiai (vid. dydis – 4 200 ha) ir 282 tarybiniai ūkiai (vid. dydis – 4 470 ha) (Poviliūnas 2012).

doti žemės vertingumas, apskaičiuotas santykiniais balais, padidėjo 40 proc. Dirbtinis žemės kokybės pagerėjimas (dirbtinis žemės našumas) kompensavo žemės naudmenų ploto mažėjimą, dvigubai padidino žemės ūkio bendrosios produkcijos gamybą, palyginti su tarpukariu. Žvelgiant žemės restitucijos ir visos visuomenės intereso požiūriu, išskyla tam tikra kolizija. Valstybinės investicijos į žemės gerinimą sovietiniu laikotarpiu lyg ir yra visos visuomenės investicijos, o sovietiniu laikotarpiu pagerintos žemės restitucija tarpukario savininkams tarsi tampa jų įsiskolinimu visai visuomenei. Svarstant žemės gražinimo klausimą, šį argumentą neretai naudojo kolūkinės sistemos apologetai.

3. Plėtojant žemės ūkio industrializaciją neišvengiamai vyko profesinė specializacija, todėl sovietiniu laikotarpiu buvo ruošiami siauros žemės ūkio specializacijos darbuotojai – agronomai, zootechnikai, veterinarai, hidrotechnikai ir t. t. Baigę studijas jie buvo paskirstomi po visą Lietuvą dirbti žemės ūkio fabrikuose³⁴. Atkūrus Nepriklausomybę daugelis žemės ūkio specialistų, kurie realiausiai galėjo pretenduoti kurti individualius ūkius, gyveno ir dirbo ne savo gimtinėse. Tačiau net ir tarp šių specialistų pradžioje nebuvo daug norinčių imtis neapibrėžto ir rizikingo žemės ūkio verslo³⁵.
4. Sovietiniame žemės ūkyje reikėjo daug rankų darbo, todėl Nepriklausomybės laikotarpiu, diegiant individualiuose ūkiuose naujas technologijas ir techniką, išryškėjo kaimo gyventojų perteklius.
5. Lietuvos žemės ūkis gamino daugiau produkcijos nei reikėjo Lietuvai, nes buvo bendros sovietinės ekonominės sistemos dalis. Griuvus sovietinei sistemai sutriko, o galiausiai ir visai užsidarė pašarų tiekimas iš buvusios sovietinės sistemos, o kartu ir jos beribė vartojimo erdvė.
6. Tik nedaugelis privilegijuotų kolūkių turėjo pakankamai technikos. Daugumai kolūkių jos trūko³⁶. Todėl vidutiniam ir smulkiajam ūkiui atsikurti trūko žemės ūkio technikos, taip pat reikėjo didelių pradinių kapitalo ir darbo investicijų.

³⁴ Diskutuojant dėl žemės gražinimo 1990 m., A. Budvytis rašė: „Dotnuvos eksperimentiniame ūkyje dirba 1236 žmonės, o čia gimusių tik 424. Šis skaičius dar sumažėtų, jei patikrintume, kur gimė jų tėvai“ (Budvytis 2003; 245).

³⁵ Rytų Vokietijoje buvusieji ūkių vadovai atliko ypač svarbų vaidmenį transformuojant ir pritaikant socialistiniams ūkiams naują vakarietišką kooperacijos modelį. Specifinės individualių ūkininkų kūrimosi sąlygos parodė, kodėl įsivaizduojamas veržimasis į šeimos ūkius nesimaterializavo: individai, kurie tikrai norėjo ūkininkauti, neturėjo pakankamai nei būtino kapitalo, nei individualaus ūkio techninių valdymo sugebėjimų. Tie asmenys, kurie turėjo šiek tiek individualaus ūkio valdymo žinių, buvo jau per seni viską pradėti iš naujo. Galiausiai daugumos kolektyvizuotų ūkininkų vaikai buvo pasirinkę kitas – ne žemės ūkio – profesijas, todėl nebuvo daug kandidatų ūkininkauti (Wolz et al. 2010).

³⁶ Pradėjęs galioti Valstiečio ūkio įstatymui ir kurtis individualiems ūkiams, Lietuvos žemdirbystės instituto direktorius ir vienas iš sovietinio laikotarpio agrarinės politikos strategų A. Budvytis 1990 m. rašė: „Dažname kolūkyje 1 traktoriui tenka po 60–80 ha naudmenų <...> ir kaip tą traktorių sukapti, kad užtektų 3–5 ūkininkams, kurie tokia plote kuriasi. Dar sunkiau padalinti kombainus, nes jiems tenka po 100 ha ir daugiau javų. <...> Teko išsikalbėti su daug ūkių vadovų ir nesutikau nė vieno, kuris nenorėtų dalies kolūkio žemės atsikratyti. Juk ir taip technikos bei žmonių visiems darbams gerai atlikti neužtenka“ (Budvytis 2003; 239–240).

Posovietiniu laikotarpiu, demontuojant kolūkinę sistemą ir vykdant agrarinę reformą, reikėjo ne tik įvertinti visus šiuos veiksmus. Buvo svarbu suvaldyti neišvengiamai iškilusį kolūkinio fabriko socialinį susiskaidymą tarp paprastų kolūkiečių ir administracijos bei atsizvelgti į visų dalyvaujančių veikėjų interesus. Sovietinės sistemos kaimui pristatas socialinis suskaidymas (kaimo bendruomenės pakeitimas kolūkinio fabriko hierarchine sistema) galėjo būti nekvestionuojamas tik autoritarinės sovietinės sistemos sąlygomis, kai fabriko hierarchinė sistema buvo paslėpta po Lietuvos kaimo metafora. Žemės ūkio reforma jau iš pat pradžių patyrė šį visuomenės susipriešinimą ir tapo sunkiai valdoma. Griauti sovietinį kolūkinį hibridą ir grąžinti žemę buvusiems savininkams ar jų paveldėtojams reiskė palikti žemę be ūkininkų, nes dauguma ankstesnių savininkų negyveno kaime ir neūkininkavo. Suteikti žemę tuo metų dirbusiems žemę reiskė paneigti socialinį teisingumą³⁷, o ir be žemės palikti buvusieji kolūkiečiai taip pat kėlė socialinio teisingumo klausimą. Žemės grąžinimo socialinio teisingumo svarbą ypač aštriai kėlė Lietuvos žemdirbių sąjūdžio (LŽS) atstovai, o vėliau Lietuvos žemės savininkų sąjunga:

<...> nepamirškim kai kurių dalykų. Reiškia, pirmas klausimas buvo – kieno yra žemė? Tai mūsų oponentai sakė – žemė yra valstybės. O mes sakėm, kaip valstybė ją įsigijo, nusipirko, ar kaip? Nėra jokio pagrindo, kad valstybės. Tai kieno ta žemė? (informantas Nr. 2, buvęs žemės ūkio ministras)

Kam ir kur grąžinti žemę – dirbantiems kolūkiuose, bet neturėjusiems iki okupacijos žemės, dirbantiems kolūkiuose ir gyvenantiems kitose Lietuvos vietose nei iki okupacijos turėjo žemės, nedirbantiems, gyvenantiems mieste, bet turėjusiems iki okupacijos žemės?

Perėjimas į rinkos ekonomiką iš tiesų buvo sudėtingas dėl iš esmės nesuderinamų kolūkinės sistemos ir XX a. pabaigos rinkos ekonomikos ir demokratinės visuomenės siekių. Dar iki LŽS suvažiavimo buvo svarstomi sovietų atimtos žemės ir kito turto grąžinimo, kolūkiečių arba tuo metu žemę dirbančiųjų ir bendro kolūkių turto paskirstymo bei kiti klausimai. Vieno atsakymo nebuvo ir negalėjo būti. Sovietinis kolūkis – sovietinės sistemos hibridas – industrinis ūkis, sukurtas prievarta bei apimantis ne tik prieš 45 metus atimtas privačias žemes ir kitą nuosavybę, bet ir per tuos metus pagerintą ir melioruotą žemę, pastatytas fermas, gamybos ir bendro gyvenimo infrastruktūrą, skirtingų interesų kaimo socialines grupes bei buvusius savininkus. Kaip grąžinti buvusiems savininkams žemes, jei dauguma jų gyvena kituose Lietuvos kaimuose ir miestuose, o dauguma net nesiruošia ūkininkauti? Ką daryti likusiems be žemės kolūkiams ir kolūkiečiams, jeigu žemė bus grąžinta savininkams? Kaip teigia hibridinės modernybės teoretikai, hibridas nedalomas, tad bet kuriuo pasirinkimo jį reformuoti atveju turėjo nukentėti viena ar kita arba visos socialinės grupės. Tiek visose sovietinės valstybės okupuotose visuomenėse, tiek Lietuvoje dar įsiterpia netvirtą legitimaciją turintis kolūkinio kaimo socialinis suskaidymas

³⁷ A. Poviliūnas teigia, „kad politinėms jėgoms nepavyko sutarti dėl bendrų žemės ūkio reformos principų. Keičiantis Seimo daugumai, žemės reformos įstatymas buvo visą laiką koreguojamas“. Jo požiūriu, „LŽS aktyvistai pirmieji ėmėsi agrarinės reformos, realiai neišivaizduodami būsimos žemės ūkio (kaip šalies ekonomikos šakos) ir kaimo (kaip jos būtino palydovo) vaizdo“ (Poviliūnas 2012; xi).

į valdančiuosius ir pavaldinius. Taikant Antonio Gramscio *hegemonijos* sampratą, galima teigti, kad kolūkinės sistemos idėja ir tikėjimas jos „teisingumu“ netapo kolūkiečių savastimi³⁸.

Reformos pradžioje buvo svarstomas dalinės restitucijos variantas, kurį siūlė LŽS Agrarinė komisija ir kurį palaikė dauguma skirtingų socialinių grupių (Sąjūdžio žemės ūkio reformos programos kūrėjai, kolūkių vadovai, vyriausybė). *Restitucija per reformą* – gražinti savininkams tik laisvą (neužimtą) žemę ir kitą išlikusią nuosavybę. Jei nuosavybė užimta, savininkams kompensuoti ekvivalente natūra ar pinigine kompensacija. Jau 1988 m. Žemdirbių sąjūdžio programiniuose dokumentuose buvo suformuluotos svarbiausios agrarinės reformos nuostatos, o 1989 m. kartu su Žemės ūkio ministerija, Žemdirbių sąjūdžiu ir žemės ūkio mokslininkais buvo parengtos nuostatos dėl žemės ir turto privatizavimo bei ūkininkų ūkių atkūrimo. Išrutulioti trys žemės reformos variantai: *nulinis, restitucinis, mišrus*³⁹.

Dauguma programos kūrėjų buvo už tai, kad restituciją reikia įgyvendinti gražinant žemę savininkams, bet orientuojantis ne tiek į buvusių ūkių atkūrimą, kiek į naujų stiprių ūkių kūrimą⁴⁰. Lygia greta iškilo ir kitas klausimas – kaip išlaikyti kolūkinio fabriko gamybinius pajėgumus? Anot žymaus sovietinio laikotarpio „milijonieriaus“ kolūkio pirmininko,

<...> reikėjo negriaunant kolūkių (perregistruojant įmones). Gražinti žemę savininkams ir leisti jiems tartis su pačiais kolūkiais. (informantas Nr. 5, buvęs kolūkio pirmininkas)

Formaliai žiūrint, tame buvo tiesos, nes, pavyzdžiui, Rytų Vokietijos socialistiniai ūkiai susidūrė su panašiomis problemomis. Žemės privatizacijos ir restitucijos proceso metu atsirado iki 800 tūkst. žemės savininkų, o iš čia – labai didelė žemės nuosavybės fragmentacija. Tačiau vokiečiai priėmė įstatymą, reikalaujantį kolektyvinius ūkius pertvarkyti taip, kad jie būtų savarankiškai veikiantis vienetas (angl. *self-responsible operational units*) ir galėtų efektyviai funkcionuoti rinkos ekonomikos sąlygomis. Kadangi buvo efektyviai sutvarkyta ir gerai funk-

³⁸ Anot A. Gramscio (1971), kapitalistinė valstybė susideda iš dviejų turinčių sąlyčio taškų sričių – *politinės visuomenės*, valdančios galia, ir *pilietinės visuomenės*, valdančios nuolaidomis. Pastaroji *pilietinės visuomenės* reikšmė skiriasi nuo šiandien įprastos *asociatyvinės* reikšmės, kuri pilietinę visuomenę apibrėžia kaip savanoriškų organizacijų ir nevyriausybinių organizacijų sektorių. A. Gramsciu pilietinė visuomenė – tai viešą erdvę, kurioje profesinės sąjungos ir politinės partijos įgyja tam tikrų nuolaidų iš buržuazinės valstybės, kur formuojamos idėjos bei įsitikinimai. Svarbiausia, kad, pasitelkusios šias idėjas ir įsitikinimus, žiniasklaidos, universitetinės ir religinės institucijos kultūros erdvėje formuoja socialinį sutarimą bei esamos sistemos legitimaciją ir kartu reprodukuoja buržuazijos dominavimą arba *hegemoniją*.

³⁹ *Nulinis* variantas – reforma be restitucijos. Iš kolektyvinių žemės ūkio naudotojų formuoti privačius ūkio subjektus, neatsižvelgiant į savininkų praeityje turėtą žemės nuosavybę, o buvusiems turto savininkams nemokėti jokių kompensacijų. *Restitucinis* – gražinti visą turėtą ir paveldėtą nuosavybę ankstesniems savininkams ir paveldėtojams. *Dalinės restitucijos* – gražinti savininkams nuosavybę tik laisvą (neužimtą) žemę ir kitą išlikusią nuosavybę. Jei nuosavybė užimta, savininkams kompensuoti ekvivalente natūra ar pinigine kompensacija.

⁴⁰ Kita vertus, buvo daug neapibrėžtumo, kas imsis ūkininkauti bei dedama vilčių į dar gyvą tarpukario ūkininkų kartą: „<...> mes skubėjom dėl to, kad buvo tėvai, kuriuos daug kas turėjo, kai kas senelius, kad šaknys nenutrūktų <...>, na kol nenutrūkusi tradicija, kol dar turi jėgų pamokyti“ (informantas Nr. 1).

cionavo žemės nuomos sistema, nors buvo didelis skaičius žemės savininkų, susidarė santykinai mažas skaičius ūkių (Mathijs and Swinnen 1998; 1).

Bet ką reiškia buvusio kolūkio pirmininko žodžiai Lietuvos sąlygomis? Kaip minėjome, kaime buvo mažai belikę socialinio kapitalo, kuris sudaro prielaidas atvirai ir pasitikint vienam kitu tarpusavyje tartis. Būtent ten, kur kolūkių pirmininkai buvo demokratiški ir sutarė su kolūkiečiais, galėjo rasti ir atsirado žemės ūkio bendrovės, tam tikram laikui garantuojančios gamybos tęstinumą ir kaimo gyventojų užimtumą⁴¹.

Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio (LPS) sutelktam Lietuvos žemdirbių sąjūdžiui pirmiausia teko spręsti šiuos klausimus, nes kompartija ir sovietinis žemės ūkio elitas siekė žemės ūkyje išlaikyti *status quo*. LŽS atstovai prisimena, kad dar iki 1990 m. kovo 11 d., t. y. iki paskelbimo, kad atkuriamas Nepriklausomybė, LPS agrarinė komisija (LPS AK), ruošdamasi žemės ūkio pertvarkai, siekė sutelkti visus žemdirbius. Ji kvietė Kolūkių tarybos atstovus surengti bendrą suvažiavimą, kad būtų galima atstovauti visiems žemdirbiams (Treinys 2008). Kolūkių taryba buvo sukurta pagal universalų sovietinį modelį ir jos absoliučią daugumą sudarė kolūkių pirmininkai. Jų atstovai pradžioje pritarė bendram visų Lietuvos žemdirbių suvažiavimui. 1989 m. sausio 17 d. LPS AK ir Kolūkių tarybos buvo pasirašytas bendras susitarimas dėl LŽS suvažiavimo nuostatų. Kolūkių taryba buvo pavaldi LKP CK. 1989 m. Lietuva vis dar buvo LSSR ir Sovietų Sąjungos sudėtyje, tad veikiausiai dėl politinės situacijos neapibrėžtumo komunistinės Lietuvos vadovai neskubino įvykių ir po keleto LPS bei LKP CK vadovų bendrų susitikimų CK galiausiai uždraudė Kolūkių tarybai dalyvauti LPS žemdirbių suvažiavime (Treinys 2008). Anot M. Treinio, „tiek tuomet, tiek šiandien lieka šešėlyje pavardės LKP CK vadovų, kurie vetavo dviejų tuometinių žemdirbių sambūrių pastangas suvienyti jėgas ir surengti bendrą suvažiavimą, kurio nutarimai būtų orientuoti į Lietuvos kaimo ateitį. <...> potencialių stabdžių sąrašas neilgas <...>, sprendžiant žemės ūkio reikalus, tuomet turėjo tik du asmenys: LKP pirmasis ir antrasis sekretoriai“ (Treinys 2008; 29).

1989 m. vasario 25–26 d. vyko LŽS suvažiavimas, o 1989 m. kovo 10–11 d. – LKP palaimintas Lietuvos žemdirbių (buvusios Kolūkių tarybos)⁴² suvažiavimas. Toks pirminis dviejų

⁴¹ Susivienijus Vokietijoms, dauguma žemės ūkio kooperatyvų išliko, nes jų pirmininkai buvo ne partijos statybiniai, o specialistai. Žmonės jais tikėjo. Vadovai buvo labai atsidaavę savo ūkiams. Dauguma jų buvo paskirti ne partijos, bet atėjo iš žemės ūkio sričių ir turėjo gerą žemės ūkio išsimokslinimą. Jie nebuvo planingos sistemos marionetės, o svarbiausia buvo tai, kaip jie mokėjo atlikti savo darbą, bendrauti ir tarp darbuotojų ir savęs kurti gerą darbo klimatą. Kaip teigia vienas kooperatyvo vadovų, „aš išlikau vadovu žemės kooperatyvų transformacijos metu ir jei mes nebūtume sutarę vienas su kitu, kooperatyvas paprasčiausiai būtų iširęs. Jei vadovybė ir paprasti darbininkai turėjo gerus santykius ir pasitikėjo vienas kitu, tada galima buvo kurti efektyvų kooperatinį ūkį, nepriklausomai nuo nustatytų teisinių formų. Svarbiausias dalykas yra tai, kad jūs gerai suprantate vienas kitą ir gerai traktuojate. Priešingu atveju jūs nieko gero nepadarysite“ (Wolz et al. 2010).

⁴² Dar okupacijos sąlygomis, 1988 m., susikūręs LPS deklaravo kultūrinio atgimimo, demokratizavimo ir ekonominio savarankiškumo siekius ir siekė bendradarbiauti su LKP. Bet jau nuo 1988 m. lapkričio LPS užėmė savarankišką politinę poziciją ir vis labiau atsiribojo nuo LKP. LPS 1989 m. vasario 16 d. paskelbė, kad pagrindinis tikslas – nepriklausomos Lietuvos atkūrimas, ir tapo opozicija LKP, dar nesiryžtančiai kalbėti apie nepriklausomą Lietuvą.

žemdirbiams atstovaujančių institucijų atsiskyrimas dar nebuvo aiškiai susijęs su kokiomis nors žemės ūkio pertvarkos ir žemės restitucijos koncepcijomis, nes jų tuo metu dar nebuvo. Atsiskyrimo priežastis veikiausiai buvo susijusi ne tiek su galima kolūkinės sistemos kritika suvažiavime, kiek su pačioje abiejų institucijų bendradarbiavimo pradžioje pasirašytomis LŽS suvažiavimo nuostatomis. Pagal jas delegatus į suvažiavimą turėjo siūlyti pirminės Žemdirbių sąjūdžio grupės, jų nesant – darbo kolektyvai. Delegatus išrinkti turėjo rajonų Žemdirbių sąjūdžio konferencijos. Galima klausti, kiek LKP ir sovietinis agrarinis elitas⁴³ galėjo tikėtis, kad į suvažiavimą bus renkami kolūkių tarybos atstovai – kolūkių pirmininkai, kuriuos kontroliavo LKP CK. Neseniai, 1988 m. spalio 22–23 d., buvo įvykęs Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio suvažiavimas, tad vargu ar buvo galima tikėtis, kad Lietuvos žemdirbių sąjūdžio suvažiavimo daugumą sudarys kolūkinės nomenklatūros atstovai. Akivaizdu, kad po tokio suvažiavimo LKP būtų ne tik formaliai praradusi žemdirbių kontrolę, bet ir galimybę jiems atstovauti. Tad LŽS suvažiavimą LKP ignoravo ir paskui teigė, kad ir ji atstovauja žemdirbiams. Vienas iš LŽS agrarinės komisijos aktyvių atstovų pripažino:

Klausykit, yra toks punktas, pagrindinės klaidos. Tai šitas, matyt, būtų galima sutikti su tuo, kad su ūkių vadovais, turiu omeny kolūkių vadovais, tarybiniais vadovais, buvo galima dirbti daugiau ir labiau, juos įtraukti į Žemės reformą, į Agrarinę reformą ir... Matot, nebuvo paprastas dalykas. Mes Žemdirbių Sąjūdy, 1988–89 metai, ŽŪ akademija, žemdirbių sąjūdžio taryba, žemdirbių sąjūdžio prezidiumas, pas mus ten buvo [vadovų] ir būtų galima paminėti labai, mes buvom pradžioj nutarę daryti bendrą suvažiavimą. 1988 m. pabaigoj buvo tai sprendžiama. Ir net buvom sutarę, buvo dar tokia kolūkių taryba. Taryba atstovavo kolūkius, mūsų atstovavo pertvarką, Sąjūdį. Bet vieną dieną jie pareiškė, kad jie šauksis atskirą suvažiavimą <...> ir tada buvo įskeltas, kaimas skilo, buvo didelis susipriešinimas. Buvo skirtingos programos, jie dirbo ir organizavo, kad išsaugotų kolūkius, mes dirbom ir organizavom, kad susikurtų, atsikurtų ūkiai. Tai va, čia buvo galima, įsivaizduoju... Bet tie, kurie mus suskaldė, tai, matyt, žinojo ką daro ir tikėjosi blogesnių, platesnių rezultatų. (informantas Nr. 2, buvęs žemės ūkio ministras)

Jau vėliau, kai tiek Lietuvos žemdirbių sąjūdis, tiek Lietuvos žemdirbių (buvusios Kolūkių tarybos) suvažiavimai pateikė savo žemės ūkio programas, išryškėjo ir skirtingi požiūriai į kolūkinės sistemos reformą. Tada Kolūkių taryba akivaizdžiai priešinosi kolūkinės sistemos griovimui, o ją palaikė į LDDP persitvarkiusi Lietuvos komunistų partija.

Atkūrus Nepriklausomybę, Lietuvos žemės ūkis išsilaisvino iš sovietinės sistemos ir iš Lietuvos Respublikos Vyriausybės reguliavimo, bet kolūkinė sistema ir jos elitas vis dar išliko savo pozicijose. 1991 m. spalio 21 d. LR Vyriausybės nutarimai (LRV 1991a ir LRV 1991b) sudarė sąlygas privatizacijai, suskaidyti kolūkius ir susikurti naujoms, smulkesnėms, tarpusavyje bendradarbiaujančioms bendrovėms⁴⁴. Kartu buvo sustabdyta kolūkių renkamujų institucijų

⁴³ Kaip pripažįsta M. Treinys (2008; 14), „sovietmečiu susiformavusi Lietuvos agrarininkų elito karta jautė savo vaidmens svarbą, nes Lietuvos žemės ūkis gamino daug maisto Sovietijai“, o susikūręs LŽS grėsė sumažinti agrarinio elito žemdirbių atstovavimo monopoliją ir įtaką.

⁴⁴ Anot žemės ūkio ekonomistės V. Vitunskienės, „daugumos suformuotų gamybinį-technologinių kompleksų, kurių pagrindu kūrėsi žemės ūkio bendrovės [negalėjimas išlikti ir žlugimas

(visuotinio susirinkimo ir valdybos) veikla ir įsteigtos laikinosios turto privatizacijos administracijos (pirmininkas, pavaduotojas, buhalteris). Jau minėta priešprieša tarp administracijos ir kolūkiečių, socialinio kapitalo trūkumas lėmė, kad daugeliu atvejų į komisijas nebuvo renkami pirmininkai (Treinys 2008). Teoriškai kolūkinė administracija tuo metu turėjo galimybę, panašiai kaip Rytų Vokietijos kooperatyvuose, pakviesti kolūkiečius sėsti prie stalo ir derėtis, bet retas kolūkis tuo pasinaudojo. Realus socialinis kolūkinio kaimo susiskaidymas tokią galimybę sutrukdė įgyvendinti. Tada ir vis dar šiandien iš kairės ir dešinės kritikuojami Gedimino Vagnoriaus vyriausybės nutarimai Nr. 421–422 (LRV 1991a; LRV 1991b), nulėmę kolūkių griūtį ir sukėlę visuotinį kolūkiečių nepasitenkinimą tuometine aukščiausiąja valdžia. Tačiau galima klausti, kodėl kolūkiečiai kartu su administracija nesitarė nesiskaidyti ir išlaikyti kolūkių tęstinumą, perregistravus juos į akcines bendroves? Juk buvo ne sovietinio laikotarpio kolektyvizacija, kai reikėjo rinktis tarp kolūkio ir tremties į Sibirą. Juk buvo pavyzdžių, kai kolūkiečiai elgėsi pagal savo poreikius ir interesus:

Valdžiai spaudžiant (Bukonyse) buvo sudaryti aštuoni kompleksai (išskaidytas kolūkis), bet žmonės nesigarsindami sutarė nesidraskyti. Išėjo visai gerai. Arba Labūnavos bendrovė: tik prie ministerijos papaketavusi atsispyrė valdžios nurodymams. <...> Prisiminkime ir žemdirbių patriarchą Alfonsą Giedraitį. Su kokia piktdžiuga Alfonsą ujo ne tik vietos barzdočiai, o dabar į jo vadovaujamą Ėriškių bendrovę prašosi greta susikūrusios bendrovės nariai. (Budvytis 2003; 298)⁴⁵

Vienas iš Rytų Vokietijos kolektyvinių ūkių vadovų teigė:

Mes nieko neklausėme, išskyrus Rytų Vokietijos patarėjų. Kiti patarėjai iš Vakarų Vokietijos, su kuriais mes bendravome, norėjo perimti nesuskaidytus ūkius. Tarp jų buvo daug, kurie jau turėjo vieną ar daugiau investuotojų, galėjusių tuoj pat perimti visą ūkį. Bet mes orientavomės į vietinius žmones. (Wolz et al. 2010; 13)

6. Žemės nuosavybės klausimas

Papildomą sumaištį reorganizuojant kolūkinę sistemą ir atliekant žemės restituciją jau nepriklausomoje Lietuvoje sukėlė sovietiniais laikais pradėta žemės ūkio liberalizacija ir žemės dalijimas ūkininkams arba, anot Vlado Vitunskienės, ikireforminiai grynai politiniai žemės sprendimai (Vitunskienė 2001). Kai dar buvo mažai vilčių dėl politinės nepriklausomybės, Gorbačiovo pertvarkos metu atsirado palanki galimybė į kolūkinį žemės ūkio monopolį įterpti

buvo – V. L.] nekomplektiškume – dalis ekonomiškai neapgalvotai sukomplektuotų ar suformuotų per smulkių GTK iškart tapo nefunkcionaliais“ (Vitunskienė 2001; 80). Rytų Vokietijos kolektyvinių ūkių vadovai pasirinko kitą kelią. Priešingai nei teigė dauguma žemės ūkio ekonomistų ir žemės ūkio žurnalistų, kad Rytų Vokietijos ūkiai yra per dideli ir turėtų būti padalyti į mažesnius vienetus, jei nori tapti konkurencingi, Vakarų Vokietijos konsultantai siūlė parduoti kooperatyvus Vakarų Vokietijos investuotojams nesuskaidytus. Būtent šie siūlymai netiesiogiai įtikino kolektyvinių ūkių vadovus, kad dideli ūkiai bus konkurencingi rinkos ekonomikoje ir tai vėliau pasitvirtino (Wolz et al. 2010).

⁴⁵ 1992 m. vyriausybė atsitraukė ir priėmė nutarimą, kuriuo leido vėl sujungti išskaidytus kompleksus (Pronckus 2004; Treinys 2008).

individualų ūkį. 1988–1989 m. buvo aktyviai svarstoma vidutinio fermerio ūkio idėja, 1989 m. buvo priimtas Valstiečio ūkio įstatymas⁴⁶ (LR AT 1989), kurio tikslas – į kolūkinę sistemą įterpti efektyviau ūkininkaujancius individualius ūkius, galinčius prisidėti prie žemės ūkio produkcijos didinimo⁴⁷. 1989 m. įsikūrė Lietuvos ūkininkų sąjunga. Sovietinėje sistemoje ūkininkų atsiradimas teikė vilčių ir dėl galimų ekonominės bei asmeninės kaimo žmonių laisvės plėtros griėžtai kontroliuojamoje kolūkinėje sistemoje. Pagal Valstiečio ūkio įstatymą, galiojusį 1989–1991 m., buvo įsteigti 5,1 tūkst. valstiečių ūkių⁴⁸. Lygia greta LR Aukščiausiosios Tarybos nutarimu (LR AT 1990b) buvusiems kolūkių ir sovietinių ūkių darbuotojams nuomai skirta 2–3 ha žemės, kuri vėliau tapo jų asmenine nuosavybe⁴⁹ (LR AT 1991b). Tiek Valstiečio ūkio įstatymas, tiek „trihektarininkų“ atsiradimas rėmėsi jau anksčiau Lietuvos kolūkiuose praktikuojamais sodybiniais ūkiais, kurių produkcija leido kolūkiečiams ne tik apsirūpinti maisto produktais, bet ir „pakelti“ kolūkių gamybos rodiklius. Dauguma kolūkių propagavo savotiškus „lažinius“ mainus. Kolūkiečiai nuomai gaudavo žemės, kurią dirbo patys, nors dažniausiai įdirbdavo ir pasėdavo kolūkis, o už gautus grūdus ar bulves kolūkiečiai kolūkiui nupenėdavo bekonų⁵⁰.

Sovietinėje sistemoje tokia „inovacija“, nors ir kontroliuojama kolūkio administracijos, galėjo sudaryti prielaidas kaime atsirasti savarankiškesniam socialiniam veikėjui. Tačiau sugriuvus sovietinei imperijai pagal Valstiečio ūkio įstatymą įsikūrę ūkininkai ir „trihektarininkai“ sukėlė didelę sumaištį grąžinant žemę buvusiems savininkams, nes valstiečių ūkiams ir nuomai skirta, o vėliau privatizuota trijų hektarų žemė buvo dalijama neatsižvelgiant į ankstesnių savininkų

⁴⁶ Pagal Valstiečio ūkio įstatymą, kolūkiečiams, kurie dirbo kolūkyje, bet norėjo dirbti savo ūkį, turėjo būti skirta tam tikra dalis technikos ir duotas tam tikras plotas žemės (iki 50 ha). Tačiau kolūkiečiams žemės buvo duodama neatsižvelgiant į tai, ar prieš kolektyvizaciją tai buvo jų turėta nuosavybė ar ne, ar ji buvo laisva ar ne.

⁴⁷ S. Rozelle'is ir J. Swinnenas (2004) mano, kad socialistinių CRE valstybių ir Sovietų Sąjungos žemės ūkio liberalizacija iš dalies buvo paskatinta praėjus dešimtmečiui po sėkmingos socialistinės Kinijos žemės ūkio pertvarkos.

⁴⁸ Bene svarbiausias 1989 m. liepos 4–5 d. vykusioje Aukščiausiosios Tarybos 12-ojoje sesijoje priimtas nutarimas buvo Lietuvos TSR Valstiečio ūkio įstatymas, įteisinęs privatų žemės ūkį kaip lygiateisę respublikos ūkio sistemos dalį (2 str.). Pagal įstatymą, asmenims, norintiems steigti valstiečio ūkį, žemė suteikiama iš valstybinio rezervo, valstybinio miškų fondo, tarybinių (valstybinių) ūkių, kolūkių bei kitų įmonių ir organizacijų žemės, paimitos į valstiečių ūkiams skiriamą žemės fondą. Pirmumo teisę steigiant valstiečio ūkį turėjo 1940 m. nacionalizuotos, o 1948–1951 m. kolektyvizuotos žemės paveldėtojai, tačiau su sąlyga, kad jie gyvena ar dirba toje vietovėje. Ūkis negalėjo būti mažesnis kaip 10 ha ir didesnis kaip 50 ha žemės ūkio naudmenų (7 str.). „Manome, kad vidutinė darbšti šeima tokį plotą galės įdirbti be nuolatinės samdos“, – pristatydamas deputatams įstatymo projektą kalbėjo jį rengusios komisijos pirmininkas, Lietuvos komunistų partijos CK sekretorius deputatas Stanislovas Giedraitis (žr. Truska 2009; 25).

⁴⁹ 1991 m. ir 1997 m. patikslintas žemės reformos įstatymas skiriasi tik ekologinių ir žemėnaudos aspektais.

⁵⁰ Apie tokią poziciją interviu papasakojo buvęs kolūkio pirmininkas (informantas Nr. 5). Privataus žemės ūkio pranašumą rodė Aukščiausiosios Tarybos sesijoje Lietuvos TSR valstybinio agropramoninio komiteto pirmininko pavaduotojo Genadijaus Konopliovo pateikti duomenys: apie 29 proc. respublikoje gaminamos žemės ūkio produkcijos tiekia asmeninis žemės ūkis, t. y. kolūkiečių, darbininkų, tarnautojų sodybiniai žemės sklypai (*Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos (vienuoliktojo šaukimo) dvyliktoji sesija. Stenograma*; 1989).

turėtą žemę. Anot vieno pagrindinių posovietinės žemės reformos kūrėjų Mečislovo Treinio, „ši grynai socialinė, bet ne ekonominė priemonė (trys hektarai) vėliu tapo didžiausiu sisteminės žemės reformos, ypač restitucijos stabdžiu“ (Treinys 2008; 95). Kitas posovietinės žemės reformos vykdytojas, buvęs žemės ūkio ministras, prisiminė savo susitikimą su aukščiausiąja to meto valdžia dėl trijų hektarų nuomos ir jų privatizavimo:

Mane dėl tų 2–3 hektarų pakvietė pakalbėti ir jis [aukščiausioji valdžia – V. L.] man pasakė: „Nu, tu žinai.“ Tiksliau, jis kitus argumentus turėjo; na, argumentą, kad jeigu žmogus nebus savarankiškas, tai pirmininkas jį reguliuos, o jeigu laikinai, na, mes, žemę suteiksim, tai jis savarankiškesnis bus. Kolūkio pirmininkas turėjo teisę duoti arba neduoti, nušienauti ar nenušienauti. <...> aš pats dirbau tam ūkyje, aš pats taip dariau. Supranti, na, aš tą žinojau, tai vienas dalykas, bet aš jam dar vieną dalyką pasakiau. Iš tikrųjų reformos metu, nu, šitas reikalinga, nu, kaip mes reformą darysim, jeigu ateis ūkininkauti vienas, kitas, o ką tiems žmonėms, kurie tos žemelės neturi? Jis turi darbo susirasti mieste? Jis turi išlaikyti tą karvutę, tą kiaulikę, kad išgyvent galėtų. Reikalinga buvo šitas, nu, būtinai buvo reikalinga, <...> padarė diskusiją, žinai, sako: „Buvo, žinai, kad ta žemė, bet privatizavo.“ Ne. Aš tada buvau su Kazimiera Prunskiene nuvažiavęs, nu, kada paskyrė, bet ir ten parašyta buvo, kad ne paskirti, o suteikti tą žemę. Tai yra laikinai. Mes buvom užrašę, kad laikinai suteikti [kalbama apie Sąjūdžio vyriausybę – V. L.], tai todėl suteikė tą žemę, bet LKP labai kritikavo šitą <...>. Bet paskui už tai jie patys privatizavo [kalbama apie LDDP vyriausybę – V. L.]. (informantas Nr. 2, buvęs žemės ūkio ministras)

Šią sudėtingą žemės ūkio pertvarkymo ir plėtos krypties pasirinkimo situaciją veikė ne tik žemės restitucijos modelio pasirinkimo klausimas, ne tik sovietinės žemės ūkio industrializacijos palikimas arba kolūkinis hibridas, bet ir sovietiniai įstatymai, jau sovietmečio pabaigoje leidę atsirasti individualiems ūkininkams (LR AT 1989; LR AT 1990b). Visi paminėti veiksniai padėjo išsigrąžinti dar sovietiniu laikotarpiu suskaidyto kaimo socialinėms grupėms ir padalijo posovietinės žemės ūkio transformacijos kūrėjus į dvi priešingas stovyklas. Abi stovyklos teikė savo siūlymus dėl sovietinių žemės ūkio hibridų pertvarkos. Kiekviena atskira grupė rėmėsi skirtingomis patirtimis ir turėtomis pozicijomis sovietinėje žemės ūkio sistemoje bei vertybinėmis prielaidomis. Sovietinės kolonizacijos suskaidytos visuomenės akivaizdoje kiekviena pusė selektyviai rinkosi svarius argumentus ginti savąją poziciją. Viena iškėlė socialinio teisingumo principą ir siūlė visuotinę žemės restituciją ar siekė susilpninti kolūkinę nomenklatūrą. Kita pirmiausia siekė išsaugoti kolūkinį gamybinį potencialą ir savo privilegijuotą poziciją. Pirmajai atstovavo Lietuvos žemdirbių sąjūdis ir po suvažiavimo 1989 m. sukurta LŽS taryba, paskui – Lietuvos ūkininkų sąjunga, dar vėliau – Lietuvos žemės savininkų sąjunga. Pastaroji jau aiškiai deklaravo savo grupinį interesą. Anot vieno iš Žemdirbių sąjūdžio atstovų:

Oponentai sakė, nu, praėjo daug metų, stichija, žemės drebjėjimas, epocha ištisa, reikia atiduoti žemę tiems, kas ją dirba. O tai kaip atiduoti, kas ją gali atiduoti? Aš galiu savo žemę atiduoti, bet jeigu žemė ne valstybės, tai kaip ją atiduoti? Vėliau po šitos neryžtingos reformos įsikūrė Žemės savininkų sąjunga. Lietuvos žemės savininkų sąjunga. Tai jinai pasakė tiesiai, sako, mes nieko neįgaliojom, kad jūs atiduotumėt kam nors mūsų žemę. Žemė yra mūsų. (informantas Nr. 1)

Toks požiūris, kurį palaikė ir Pasaulio banko bei Tarptautinio valiutos fondo specialistai, siūlė radikalią žemės restituciją, atkuriant vidutinius šeimos ūkius. Pasaulio banko atstovų

nuomonė LR Aukščiausiajai Tarybai, kurioje dominavo LPS, buvo svarbi. Situacija iš dalies priminė pokolonijinėms valstybėms teikiamą Pasaulio banko ir kitų tarptautinių organizacijų paramą, grindžiamą *plėtros diskurso* koncepcija⁵¹. Pokolonijinėms trečiojo pasaulio valstybėms ši konsultacinė parama vyko dalyvaujant vakarietiškujų šalių mokslininkams ir net antropologams.

Antrajai grupei atstovavo dar sovietinių laikų Kolūkių taryba, sukurta pagal universalų sovietinį modelį, ir Lietuvos žemdirbių suvažiavimas (1989), remiamas LKP CK. Jie siūlė laipsnišką transformaciją, kuriant akcines bendroves ar kitas organizacijas, išlaikant stambią, kolūkiniais laikais suformuotą žemėvaldą bei sukauptus gamybinius išteklius. LŽS kritikavo šią poziciją dar ir dėl to, kad Lietuvos žemdirbių suvažiavimo atstovai buvo susiję su buvusia sovietine nomenklatūra⁵².

Teoriškai buvo galima derinti abiejų stovyklų pozicijas, t. y. perregistruoti kolūkius kaip žemės ūkio bendroves ir demokratiškai rinkti bendrovės vadovybę, o žemę grąžinti tik norintiems ir galintiems ūkininkauti. Visiems kitiems buvusiems savininkams bendrovės per nustatytą terminą galėjo išmokėti pinigines kompensacijas arba nuomoti iš savininkų žemę. Tačiau pasirinkimą išdalyti kolūkinį turtą ir privatizuoti žemę lėmė ne tik neigiama nuostata buvusios kolūkinės tvarkos atžvilgiu ar įsitikinimas, kad kitos alternatyvos gali išlaikyti kolūkių pirmininkų ir buvusios nomenklatūros galią žemės ūkyje. Iš dalies tai buvo tiesa. Kita vertus, galima teigti, kad nė viena pusė neįvertino socialinio kapitalo svarbos transformuojant kolūkinę sistemą ir kuriant bendroves, galėjusias perimti sovietinės modernizacijos sukauptus gamybinius išteklius. Skirtingai nuo Rytų Vokietijos kooperatyvų, kolūkių vadovybė daugeliu atvejų neturėjo socialinės legitimacijos tarp kolūkiečių, tad jos atstovai neturėjo šansų būti demokratiškai perrinkti bendrovių vadovais.

7. Diskusija

Aptardami sovietinę modernizaciją, ją pavadiname susipynusia modernybe, o jos produktus – sovietinės modernizacijos hibridais. Anot G. Therborno (2003), globaliame pasaulyje modernios visuomenės sąrangos plėtra priklauso nuo nuolatinės paskirų visuomenių tarpusavio sąveikos, kurios metu socialiniai veikėjai perima vieni iš kitų įvairius struktūrinius elementus ir, tarsi supindami svetimų ir savų visuomenių bruožus į vieną audinį, sukuria savitus hibridus. Todėl bendri struktūriniai moderniosios visuomenės bruožai, suponuojantys tam tikras

⁵¹ Apibendrintai galima teigti, kad antropologija kaip mokslas tiesiogiai nebuvo susijusi su poka-riniu turtingų ir neturtingų nacijų susidūrimu. Nors dalis antropologų priešinosi plėtros intervencijoms, pasisakydami už savitą vietinių tautų vystymąsi, nemaža antropologų buvo įtraukti į plėtros organizacijų (Pasaulio banko, Tarptautinės plėtros agentūros Jungtinėse Valstijose ir t. t.) veiklą. Šis problemiškas įtraukimas buvo ypač pastebimas 1975–1985 m.

⁵² Pavyzdžiui, Antanas Budvytis (1926–1998), agronomas, partijos, politikos ir visuomenės veikėjas. Vėlyvuojū sovietmečiu, 1966–1989 m., jis buvo Žemdirbystės instituto direktorius. Nuo 1960 m. – žemės ūkio mokslų kandidatas ir SSRS komunistų partijos narys. 1966–1976 m. kandidatas į Lietuvos komunistų partijos Centro komiteto (LKP CK) narius, 1976–1981 m. LKP CK narys. Nuo 1990 m. – Lietuvos demokratinės darbo partijos (LDDP) narys. 1992–1996 m. LR Seimo narys, dirbo LDDP frakcijoje.

moderniųjų visuomenių raidos kryptis, atsiranda iš šių sąveikų. Susipynusios modernybės koncepcija yra artima daugiopų modernybių sampratai, teigiančiai, kad moderniosios visuomenės struktūra yra įtvirtinama savitais įvairių elementų konsteliacijų pavidalais. Globalizacija turi dveją poveikį. Viena vertus, globaliai sąveikaudamos ir įvairiais ryšiais susisaisčiusios visuomenės sukuria daugiopas modernybes; kita vertus, jos yra priverstos (okupacijos ar kolonizacijos atveju) arba savo noru (reaguojančios modernybės atveju) keistis, skolintis ar kopijuoti universalius moderniosios visuomenės elementus, ypač jei moderniosios visuomenės stoja į konkurencines varžybas dėl regioninio ar pasaulinio dominavimo. Ar galima hibridinės modernybės koncepciją taikyti sovietinei modernizacijai apibūdinti?

Sovietinės modernizacijos pavidalą arba pavidalus pavadiname hibridais ne tik dėl to, kad šiuo atveju susipina savi ir įvairūs skirtingų moderniųjų visuomenių elementai, bet ir dėl to, kad sovietinis režimas buvo kolonijinė sistema. Įvairios pokolonijinių studijų koncepcijos hibridus traktuoja kaip kolonijinės modernizacijos padarinį. Jų atsiradimas pirmiausia susijęs su metropolijų prievarta diegiamais modernumo projektais. Plačiąja prasme visi socialiniai ir kultūros pavidalai gali būti traktuojami kaip hibridai, bet šiuo atveju *hibrido* sąvoka siejama su prievarta įgyvendinama modernizacija. Jų atsiradimas pirmiausia siejamas su metropolijos, o ne kolonijos interesais. Hibridai funkcionuoja tik būdami kolonijinės sistemos dalimi ir savo funkcionalumą praranda, jei pati kolonijinė sistema žlunga. Tokia ir buvo sovietinė imperija – retrogradiška, savito tipo kolonijinė sistema, prievarta diegusi savąjį modernybės modelį ir sukūrusi ištisą hibridų pasaulį. Jam išpauoti, o tiksliau, sugriauti, t. y. atsijoti sovietinės modernybės reliktus nuo universalios modernybės struktūrinių dėmenų, posovietiniu laikotarpiu prireikė ne vieno dešimtmečio. Toks požiūris iš dalies leidžia paaiškinti, kodėl tarpukariu per dvidešimt metų Lietuvos pasiekimai santykinai buvo didesni, anot Z. Norkaus (2014a), nei per du posovietinės Lietuvos dešimtmečius. Nors ir ribojama, bet carų laikotarpio Lietuvos visuomenė nebuvo radikaliai nutolusi nuo tuo metu besiformavusio universalios moderniosios visuomenės modelio. Sovietinis projektas, nors ir grindžiamas moderniosios visuomenės modeliu, buvo ypač radikaliai transformuotas modernybės variantas.

Analitiškai atskiriant *sovietinės modernizacijos* ir *sovietinio laikotarpio modernizacijos* sąvokas, sovietinėje visuomenėje galima identifikuoti dominuojančio (kompartijos oligarchija) ir kitų socialinių veikėjų (vidurinė klasė, įvairių sričių specialistų dominuojantys klanai ir t. t.) atitikmenis universalios ankstyvosios modernybės modelio veikėjams.

Empiriniai duomenys rodo, kad vėlyvuju sovietmečiu socialinės erdvės ribos, kur visi šie socialiniai veikėjai reprodukovė sovietinę sistemą, labiau prasipletė⁵³, bet pati struktūra iš esmės

⁵³ Kalbėdamas apie sovietiniais laikais nutiestą autostradą Vilnius–Kaunas, inžinierius kelininkas Adomas Leliūga teigė: „Mums tris kartus buvo nutraukę finansavimą [iš Maskvos – V. L.]. Galima sakyti, tiesėme tą kelią iš kitų kelių remonto pinigų. Įrengėme vieną būsimo autostrados juostą ir pavadino ją laikinuoju keliu, kad valdžia neprisikabintų. Jeigu ne Vladislovas Martinaitis, kažin ar dabar turėtume tą autostradą“ (žr. Žirlienė 2017). V. Martinaitis buvo LSSR automobilių transporto ir plentų ministras, vadovavo kelių ir tiltų atstatymo darbams po Antrojo pasaulinio karo, sukūrė kelių ir automagistralių tinklo Lietuvoje viziją, rūpinosi finansavimu iš SSRS centralizuotų fondų.

nepakito, vyravo visa apimanti kontrolė. Taikant *sovietinio laikotarpio* ir *sovietinės modernybės* perskyrą galima analitiškai brėžti liniją tarp universalios modernizacijos ir sovietinės modernizacijos, tikrovėje tarpusavyje susipynusių, bet konceptualiai besiskiriančių, ir kartu paaiškinti atskirų socialinių veikėjų indėlį atsirandant tokiai sampynai ar ją palaikant. *Sovietinio laikotarpio* modernizacija – tai moderniosios visuomenės įgyvendinimas pagal sovietinį projektą. Tai reiškia, kad vietiniai socialiniai veikėjai su savo kultūrinio patyrimu, žiniomis ir vertybėmis tampa bendresnės moderniosios visuomenės vizijos ir jos sovietinio projekto susidūrimo bei įtampos liudininkais, o sykiu – ir didesne ar mažesne varomąja jėga hibridizacijos procesuose. Sovietinės visuomenės studijose reikia kelti klausimą ir tirti, kiek vietiniai dominuojantys ir dominuojami socialiniai veikėjai elgėsi konformistiškai, priešinosi konkrečioms šios įtampos pavidalams, jų vengė ar savaip juos kūrė⁵⁴. Svarbu pabrėžti, jog sovietinis projektas savaip realizavo moderniosios visuomenės modelį, kad socialiniai veikėjai konkrečiomis sąlygomis galėjo daugiau ar mažiau (ne)sovietišškai (re)interpretuoti moderniosios visuomenės sampratą. Todėl posovietinės Lietuvos sugrįžimas į rinkos ekonomiką yra ne tik dar vienos rinkos visuomenės tapsmas, bet ir praeityje nueito kelio patirties ir palikimo tąsa, savita transformacija ir alternatyvios modernybės raidos kryptis.

Supainiotos modernybės proceso ir jo rezultatų (hibridų) koncepcijos požiūriu (Therborn 1995; 2003), Lietuvos kolūkinis žemės ūkis tapo sovietinio projekto ir moderniosios visuomenės žemės ūkio ekonomine, technologine, socialine ir kultūrine sampyna. Sovietinis žemės ūkis buvo plėtojamas remiantis universaliais moderniosios visuomenės žemės ūkiui būdingais prisitaikymo ir išlikimo funkciniais imperatyvais (Harrison 1996). Visi šie funkciniai imperatyvai buvo diegiami prievarta, suteikiant žemės ūkiui specifinį sovietinį pavidalą: žemės ūkio produktų gamyba, produktų ir prekių paskirstymas (tiekimas) buvo planingas ir glaudžiai susietas su visa sovietine ekonomika, valdoma hierarchizuotos vietinės biurokratijos. Sovietų Sąjungoje kolūkinis žemės ūkio modelis buvo primestas visuotinai, bet kartu jis buvo diferencijuotas pagal gamybos specializacijas. Kiekvienas regionas skyrėsi ne tik specializacija (pavyzdžiui, Lietuva, Latvija ir Estija plėtojo pienininkystę), bet ir kolūkinės sistemos inovacijomis, darbo kultūros ypatumais, darbo organizavimu ir pan. Visa tai priklausė nuo vietinių socialinių veikėjų indėlio, kuris kartais nederėjo su universaliu sovietiniu projektu⁵⁵.

Žvelgiant į posovietinės Lietuvos permainas kyla abejonių, ar kolūkinis hibridas (sovietišškai kuriamas moderniosios visuomenės žemės ūkio modelis) galėjo būti efektyviai ir be nuostolių transformuotas į rinkos ekonomikos žemės ūkio individualų ar korporatyvinių ūkių? Akivaizdu, kolūkinis hibridas neturėjo pačių šio darinio veikėjų socialinės legitimacijos. Kolūkinis kaimas – tai autoritariškai organizuotas žemės ūkio produktų „fabrikas“⁵⁶, kurio stipriai anomijos

⁵⁴ Pavyzdžiui, N. Putinaitės (2017; 2019) archyviniai sovietinio laikotarpio dainų švenčių ar Rumšiškinių muziejaus tyrimai.

⁵⁵ Mūsų atliktų interviu metu buvę kolūkių pirmininkai neretai minėdavo, kad siekdavo prisirinkti kuo daugiau informacijos kelionėse po pasaulį ir paskui vietoje diegti iš svetur atsivežtus sprendinius.

⁵⁶ Anot Marko Harrisono (1996; 6), standartiniam kolūkio modeliui būdingi šie bruožai: plečiamos žemėnaudos apimtys iki 10 tūkst. ha; suvalstybinama visa žemė ir visos gamybos priemonės; į gamybą įtraukiami abiejų lyčių atstovai; statomos valgyklos, bendrabučiai, vaikų darželiai;

paveikta ir radikaliai suskaidyta darbuotojų visuma tik paviršutiniškai primena kaimo bendruomenę. Kolūkiečiams trūko pasitikėjimo tiek vienu kitais, tiek kolūkio administracija, todėl kolūkyje beveik neliko nė vieno ryškesnio socialinės tinklaveikos tipo⁵⁷, būtino savarankioms ir veiklioms bendruomenėms. Todėl socialinius kolūkinio „fabriko“ padarinius tipologiškai galima lyginti su per ilgą kolonijinį laikotarpį sukurtu hibridu. Visi dirbantieji kolūkiuose buvo įtraukti į hierarchinę sistemą, kurioje išsiskyrė kolūkinis elitas ir eiliniai darbuotojai. Kolūkinė sistema žmones padalijo į *tvarką primetančius*, privilegijuotus sovietinės sistemos planų ir kontrolės vykdytojus ir *tvarką priimančius* eilinius kolūkinio fabriko darbininkus. Pirmieji labiau tapatinosi su kolūkiniu fabriku, jo gamybiniais pasiekimais, diegė užsieniuose nusižiūrėtas technologines inovacijas, indoktrinavosi kolūkine ideologija ir pozityviai vertino sistemos pasiekimus, todėl sunkiau išgyveno ir kolūkinės sistemos panaikinimą. Antrieji buvo pasyvūs primetamos tvarkos ir ritualų stebėtojai bei vykdytojai. Todėl virsmo procesai Lietuvoje skiriasi nuo Rytų Vokietijos, kurioje, nykstant socialistinio režimo struktūroms, žemės ūkio kooperatyvai išliko dėl gana ryškaus žemės ūkio kooperatyvų darbuotojų pasitikėjimo savo vadovais (Wolz et al. 2010). Suomų sociologas Ilkka Alanenas, tyręs žemės ūkio reformą Estijoje ir daręs interviu su buvusiais kolūkiečiais, taip pat pabrėžia buvusių kolūkių pirmininkų, kurie vadinti „raudonaisiais baronais“, griežtą ir beapeliacinį vadovavimą (Alanen et al. 2001). Absoliuti dauguma kolūkių ir sovietinių ūkių, net ir perorganizuoti į bendroves, žlugo pirmuoju Nepriklausomybės dešimtmečiu todėl, kad buvę kolūkiečiai ir administracija nesugebėjo susitarti dėl tolesnio, bent pereinamojo laikotarpio kolektyvinio žemės ūkio tęstinumo, galėjusio amortizuoti kaimo gyventojų praradimus. Ir tai nebuvo tik teisinės ir ekonominės priežastys, kurias dažniausiai pabrėžia kolūkinės sistemos gynėjai⁵⁸ (Pronckus 2004; Budvytis 2003). Galima teigti, kad kolūkinė nomenklatūra aiškiai suvokė, kad dominuojanti jų pozicija, nepaisant kolūkinių laikų pasiekimų, neturi kolūkiečių legitimacijos. Sovietinės sistemos suskaidytas kaimas, kolūkinės vadovybės dominavimo legitimacijos ir socialinio kapitalo stoka kaime blokavo galimybę efektyviau išnaudoti kolūkių pirmininkų vadybinius išteklius sudėtingu žemės ūkio transformacijos laikotarpiu.

Išvados

1. Sovietinio laikotarpio moderniosios Lietuvos visuomenės grįžimas į rinkos ekonomikos žemės ūkį nebuvo išskirtinis Centrinėje ir Rytų Europoje. Panašių transformacinių raidos iššūkių kilo visoms posocialistinėms valstybėms. Lietuvos ir Baltijos valstybių

stiprinama kontrolė ir draudžiamos arba ribojamos visos individualios iniciatyvos, nesusijusios su kolūkine tvarka; draudžiama arba ribojama kolūkiečių sodybinė žemė ir individuali komercinė veikla. Nors Lietuvoje ribojimai buvo mažesni, patys principai mažai keitėsi iki pat Gorbačiovo pertvarkos. Visą šią politiką įgyvendino vietinė žemės ūkio nomenklatūra, tad sistemaiškai kaimo visuomenė buvo suskaidyta.

⁵⁷ Socialiai telkiantys tinklaveikos tipai: vienijantys (angl. *bonding*) horizontalūs saitai, jungiantys (angl. *bridging*) horizontalūs saitai, prijungiantys (angl. *linking*) vertikalūs saitai.

⁵⁸ Informacija iš interviu su buvusiu kolūkių pirmininkais.

- išskirtinumas – tai sovietinė praeitis. Sovietinio modelio specifiškumas – nepalyginti stipriai prievarta ir kontrole bruktas kolūkinis žemės ūkio modelis, o Lietuvos žemės ūkio reformos išskirtinumas – santykinai didelė žemės ūkio dalis ir užimtumas bendroje Lietuvos ekonomikoje bei politinių partijų nesutarimas dėl žemės ūkio reformos.
2. Sovietinio žemės ūkio modelio transformacijos specifiškumas atsiskleidžia taikant *supainiotos modernybės* ir jos padarinių – *hibridų* – koncepciją, leidžiančią identifikuoti ne tik universalius modernųjų rinkos ekonomikos ir demokratinių visuomenių žemės ūkio raidos dėmenis, bet ir sovietiniu laikotarpiu įvykdytos radikalios žemės ūkio kolūkinės transformacijos ypatumus.
 3. *Supainiotos modernybės* ir jos hibridų koncepcijos požiūriu, Lietuvos kolūkinis žemės ūkis, viena vertus, buvo plėtojamas remiantis moderniosios visuomenės žemės ūkiui būdingais prisitaikymo ir išlikimo funkciniais imperatyvais (industrializacija, elektrifikacija, chemizacija, biurokratizacija, melioracija ir net urbanizacija, t. y. miesto tipo gyvenviečių kūrimas). Kita vertus, funkciniai imperatyvai buvo diegiami pasitelkiant kolūkinį modelį: žemės ūkio produktų gamyba, produktų ir prekių paskirstymas (tiekimas) buvo planingi ir glaudžiai susieti su visa sovietine ekonomika, bet sykiu ypač priklausė nuo korupcinių, įtakos, pažinčių santykių; vietos žemės ūkis valdomas iš sąjunginio centro, nuo jo priklausomos hierarchizuotos vietinės biurokratijos ir, visų pirma, kolūkių pirmininkų; kolonijinio tipo ekonominis, technologinis, socialinis ir kultūrinis hibridas pirmiausia skirtas tenkinti sovietinės sistemos centro poreikius.
 4. Sovietmečiu selektyviai naikinant, atrenkant ir perinterpretuojant istorinę lokalinę praeitį, silpninant istorinį kaimo bendruomenės tapatumą, sistemiškai buvo formuojamos veidmainiškos ir anomiškos kaimo gyventojų nuostatos. Tai sukėlė kaimo gyventojų atomizaciją ir autentiškos bendruomenės nunykimą, o tai ilgainiui turėjo ypač svarbų poveikį posovietinei žemės ūkio reformai.
 5. Kolūkinis hibridas negalėjo būti efektyviai ir be nuostolių transformuotas į rinkos ekonomikos žemės ūkio individualią ar korporatyvinę įmonę, nes dėl prievartinio ir autokratiško kolūkinio žemės ūkio pobūdžio neturėjo pakankamai nei socialinio kapitalo, nei jo dalyvių socialinės legitimacijos.
 6. Socialinius kolūkinio „fabriko“ padarinius tipologiškai galima lyginti su per ilgą kolonijinį laikotarpį atsirandančiu socialiniu susiskaidymu, kuris atsiranda ne tik dėl gamybos organizacijos specifikos, bet ir dėl vietinės kolūkinės administracijos prievartos, o ypač pirmininko vienvaldystės.
 7. Lietuvoje tik nedaugelis kolūkių vadovų sugebėjo mobilizuoti darbininkus ir perorganizuoti kolūkius į sėkmingai veikiančias žemės ūkio bendroves. Absoliuti dauguma kolūkių ir sovietinių ūkių, net ir perorganizuoti į bendroves, žlugo, kolūkiečiams ir administracijai nesugebėjus susitarti dėl tolesnio, bent pereinamojo laikotarpio kolektyvinio žemės ūkio tęstinumo, galėjusio amortizuoti kaimo gyventojų praradimus. Tai nebuvo tik netinkamų įstatymų ar ekonominių veiksnių pasekmės.
 8. Dar 1989 m. išryškėjo sovietinės kolūkinės nomenklatūros siekiai atsikratyti Maskvos ir Lietuvos aukščiausiosios valdžios kontrolės ir išlaikyti savo privilegijuotą poziciją

kaime. Kolūkinės sistemos suskaidytas kaimas, socialinio kapitalo stoka ir abejotina kolūkinės vadovybės dominavimo legitimacija blokavo galimybę efektyviau išnaudoti kolūkių pirmininkų vadybinius išteklius.

9. Žemės ūkio transformacijos laikotarpiu reikėjo suvaldyti sudėtingą situaciją: žemės savininkai gyveno ne savo gimtinėje ar net iš viso nesiruošė ūkininkauti; kolūkio darbininkai, potencialiai galėję tapti ūkininkais, nebuvo žemės savininkai; pati kolūkinė sistema galėjo funkcionuoti tik autoritarinio valdymo sąlygomis.
10. Priėmus Valstiečio ūkio įstatymą (LR AT 1989) ir nutarimą dėl kolūkiečių sodybinio sklypo išplėtimo iki 3 ha (LR AT 1990b), masinė žemės restitucija supriešino buvusius kolūkiečius ir žemės savininkus. Nors restitucija nebuvo pagrindinė žemės ūkio reformos kliūtis, ja pasinaudojo dėl politinių galių konkuruojančios grupės – Sąjūdis (TS/LK) ir LKP (LDDP, LSDR), todėl net neliko galimybės partijoms susitarti dėl bendros žemės ir žemės ūkio reformos. LKP pasinaudojo buvusių kolūkiečių nepasitenkinimu žemės reforma ir ilgam užsitikrino kaimo rinkėjų lojalumą, o radikalią žemės restituciją vykdžiusi TS/LK – žemės savininkų, daugiausia miestiečių, balsus.

Padėka. Straipsnis parengtas įgyvendinant mokslo projektą „Lietuvos visuomenės modernizacija amžių sandūroje: tęstinumas ir pertrūkiai“ (MOD-17038), vykdomą pagal Lietuvos mokslo tarybos nacionalinę programą *Modernybė Lietuvoje*.

Teisės aktai

- LR AT 1989. Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos 1989 m. liepos 4 d. priimtas įstatymas Nr. XI-3066 „Įstatymas dėl Lietuvos valstiečio ūkio“, *Valstybės žinios*, 1989-07-20, Nr. 20-242.
- LR AT 1990a. Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos 1990 m. liepos 3 d. protokolinis nutarimas Nr. I-349 „Dėl bendrųjų agrarinės reformos principų projekto“.
- LR AT 1990b. Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos 1990 m. liepos 26 d. nutarimas Nr. I-411 „Dėl kaimo gyventojų sodybinių sklypų išplėtimo“, *Valstybės žinios*, 1990-08-10, Nr. 22-541.
- LR AT 1990c. Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos-Atkuriamojo Seimo 1990 m. rugsėjo 4 d. nutarimas Nr. I-525 „Dėl kolūkių ir kitų žemės ūkio kooperatyvų valdymo organų“, *Valstybės žinios*, 1990-09-20, Nr. 26-631.
- LR AT 1991a. Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos-Atkuriamojo Seimo 1991 m. liepos 25 d. priimtas įstatymas Nr. I-1607 „Lietuvos Respublikos žemės reformos įstatymas“, *Valstybės žinios*, 1991-08-31, Nr. 24-635.
- LR AT 1991b. Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos-Atkuriamojo Seimo 1991 m. birželio 18 d. priimtas įstatymas Nr. I-1454 „Dėl piliečių nuosavybės teisių į išlikusį nekilnojamąjį turimą atstatymo tvarkos ir sąlygų“, *Valstybės žinios*, 1991-07-31, Nr. 21-545.
- LR AT 1991c. Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos-Atkuriamojo Seimo 1991 m. liepos 25 d. priimtas įstatymas Nr. I-1607 „Lietuvos Respublikos žemės reformos įstatymas“, *Valstybės žinios*, 1991-08-31, Nr. 24-635.
- LR AT 1991d. Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos-Atkuriamojo Seimo 1991 m. liepos 30 d. priimtas įstatymas Nr. I-1624 „Žemės ūkio įmonių turto privatizavimo įstatymas“, *Valstybės žinios*, 1991-08-31, Nr. 24-637.

- LRV 1990. Lietuvos Respublikos Vyriausybės 1990 m. spalio 11 d. nutarimas Nr. 308 „Dėl žemės asmeniniam ūkiui suteikimo, įforminimo ir apskaitos tvarkos“, *Valstybės žinios*, 1990-10-30, Nr. 30-735.
- LRV 1991a. Lietuvos Respublikos Vyriausybės 1991 m. spalio 12 d. nutarimas Nr. 421 „Dėl tarpūkinių įmonių perregistravimo ir pajinių įnašų panaudojimo žemės ūkio įmonėse“, *Valstybės žinios*, 1991-11-20, Nr. 32-883.
- LRV 1991b. Lietuvos Respublikos Vyriausybės 1991 m. spalio 12 d. nutarimas Nr. 422 „Dėl žemės ūkio įmonių vadovų teisių ir pareigų privatizavimo laikotarpiu“, *Valstybės žinios*, 1991-11-20, Nr. 32-884.
- LRs 1995. Lietuvos Respublikos Vyriausybės 1995 m. spalio 18 d. nutarimas Nr. I-1066 „Dėl komisijos Lietuvos Respublikos Vyriausybės 1991 m. spalio 12 d. nutarimų Nr. 421 ir Nr. 422 vykdymo teisinėms, ekonominėms ir socialinėms pasekmėms įvertinti“, *Valstybės žinios*, 1995-10-25, Nr. 87-1958. <https://doi.org/10.15388/polit.2015.77.7373>
- LRs 2002. Lietuvos Respublikos Seimo 2002 m. lapkričio 5 d. priimtas įstatymas Nr. IX-1170 „Lietuvos Respublikos žemės reformos įstatymo 2, 5, 7, 8, 9, 10, 11, 15, 17, 18 straipsnių pakeitimo ir papildymo įstatymas“, *Valstybės žinios*, 2002-11-22, Nr. 112-4974. <https://doi.org/10.15388/teise.2012.0.104>

Literatūra

- Alanen, Ilkka; Nikula, Jouko; Pöder, Helvi; Ruutsoo, Rein. 2001. *Decollectivisation, Destruction and Disillusionment: A Community Study in Southern Estonia*. Singapore: Ashgate.
- Ansari, Shahid Jamal. 1998. *Political Modernization in Gulf*. New Delhi: Northern Book Centre.
- Banski, Jan. 2008. „Agriculture of Central Europe in the Period of Economic Transformation“, *Rural Studies. Studia Obszarów Wiejskich* 15: 7–20.
- Bauman, Zygmund. 2000. *Liquid Modernity*. Cambridge: Polity Press
- Bauman, Zygmund. 2015. *Kultūra takiojoje modernybėje*. Vilnius: Apostrofa.
- Beck, Ulrich. 1999. *World Risk Society*. Cambridge: Polity Press.
- Beissinger, Mark R.; Young, Crawford. (eds.). 2002. *Beyond State Crisis? Postcolonial Africa and Post-Soviet Eurasia in Comparative Perspective*. Washington DC: Woodrow Wilson International Center Press.
- Bill, Stanley. 2014. „Seeking the Authentic: Polish Culture and the Nature of Postcolonial Theory“, *Postcolonial Europe*. Prieiga internetu: http://www.postcolonial-europe.eu/essays/173-seeking-the-authentic-polish-culture-and-the-nature-of-postcolonial-theory#_fn1.
- Budvytis, Antanas. 2003. *Žmogui ir žemei. Straipsniai, mintys, pasisakymai*. Vilnius: Lietuvos žemdirbystės institutas.
- Canclini, Néstor García. 1995. *Hybrid Cultures: Strategies for Entering and Leaving Modernity*. Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.
- Chavance, Bernard. 2003. „The Historical Conflict of Socialism and Capitalism, and the Post-Socialist Transformation“ in John Toye (ed.) *Trade and Development. Directions for the 21st Century*. Northampton, MA: Edward Elgar: 16–34. <https://doi.org/10.4337/9781843767473.00006>
- Chibber, Vivek. 2013. *Postcolonial Theory and the Specter of Capital*. London: Verso.
- Collins, Randall; Makowsky, Michael. 1993. *The Discovery of Society*. New York: McGraw-Hill, Inc.
- Delanty, Gerard. 2006. „Modernity and the escape from Eurocentrism“ in Gerard Delanty (ed.) *Handbook of Contemporary European Social Theory*. New York: Routledge: 266–278.
- Deltcheva, Roumiana. 1995. „Post-Totalitarian Tendencies in Bulgarian Literature“, *Canadian Review of Comparative Literature / Revue Canadienne de Littérature Comparée* 22 (3–4): 853–865.
- Deutsch, Jan-Georg; Probst, Peter; Schmidt, Heike (eds). 2002. *African Modernities: Entangled Meanings in Current Debate*. Portsmouth NH: Heinemann.

- Dirlik, Arif. 2007. *Global Modernity: Modernity in the Age of Global Capitalism*. New York: Routledge.
- Eisenstadt, Shmuel N. 2000. „Multiple Modernities“, *Daedalus* 129 (1): 1–26.
- Fischman, Gustavo. 1997. „Book Review: *Hybrid Cultures Strategies for Entering and Leaving Modernity* by Nestor Garcia Canclini. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1995. 328 p.“, *Comparative Education Review* 41 (4): 483–485. <https://doi.org/10.1086/447467>
- Gardner, Bruce; Lerman, Zvi. 2004. „Agricultural Cooperative Enterprise in the Transition from Socialist Collective Farming“, *Research Discussion Paper* No. 9.06: 1–13.
- Gatelytė, Eglė. 2019. „Po Vokietijos politiko vizito pas Putiną – pasipiktinimas: tai triukas Baltijos valstybių sąskaita?“, www.delfi.lt. Prieiga internetu: https://www.delfi.lt/news/daily/world/po-vokietijos-politiko-vizito-pas-putina-pasipiktinimas-tai-triukas-baltijos-valstybiu-saskaita.d?id=81572187#cxrecs_s
- Gramsci, Antonio. 1971. *Selections from the Prison Notebooks* (ed. and transl. by Quintin Hoare and Geoffrey Nowell Smith). New York: International Publishers.
- Harrison, Mark. 1996. „Soviet Agriculture and Industrialisation“ in John A. Davis and Peter Mathias (eds.) *Agriculture and Industrialization: Economic Growth from the Eighteenth Century to the Present*. Oxford: Blackwell: 192–208.
- Hobsbawm, Eric. 1983. „Introduction: Inventing Traditions“ in Eric Hobsbawm and Terence Ranger (eds.) *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press: 1–14. <https://doi.org/10.1017/cbo9781107295636.001>
- Huntington, Samuel P. 1971. „The Change to Change: Modernization, Development, and Politics“, *Comparative Politics* 3 (3): 283–322. <https://doi.org/10.2307/421470>
- Inglehart, Ronald; Welzel, Christian. 2005. *Modernization, Cultural Change, and Democracy. The Human Development Sequence*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/cbo9780511790881>
- Kalnačs, Benedikts. 2016. *20th Century Baltic Drama: Postcolonial Narratives, Decolonial Options*. Bielefeld: Aisthesis Verlag.
- Kavaliauskaitė, Jūratė; Ramonaitė, Ainė. 2011. *Sąjūdžio ištakų beiškant: nepaklusniųjų tinklaveikos galia*. Vilnius: Baltos lankos.
- Kavolis, Vytautas. 1996. *Kultūros dirbtuvės*. Vilnius: Baltos lankos.
- Kelertas, Violeta. 1998. „Perceptions of the Self and the Other in Lithuanian Postcolonial Fiction“, *World Literature Today* 72 (2): 253–261. <https://doi.org/10.2307/40153751>
- Kelertas, Violeta (ed.). 2006. *Baltic Postcolonialism (On the Boundary of Two Worlds: Identity, Freedom and Moral Imagination in the Baltics. Vol. 6)*. Amsterdam and New York: Rodopi.
- Kojala, Linas. 2019. *Europa? Pokalbiai su prezidentais, ministrais, patarėjais ir taksistais apie mūsų ateitį*. Vilnius: Tyto alba.
- Kolarz, Walter. 1964. *Communism and Colonialism*. London: Macmillan.
- Korek, Janusz. 2009. „Central and Eastern Europe from a Postcolonial Perspective“, *Postcolonial Europa*. Prieiga internetu: <http://www.postcolonial-europe.eu/index.php/en/essays/60--central-and-eastern-europe-from-a-postcolonial-perspective>.
- Kovács, Katalin. 2003. „The Agricultural Restructuring in Hungary 1990–2001“, *Geographia Polonica* 76 (1): 55–72.
- Kudirkienė, Gailutė. 2019. „Buves kolūkio-miljonieriaus vadovas nesispurto pirmininko vardo“, [brytas.lt](http://www.brytas.lt). Prieiga internetu: <https://www.brytas.lt/musu-zeme/kaime-gerai/2019/01/14/news/buves-kolukio-milijonieriaus-vadovas-nesipurto-pirmininko-vardo-8864870/>
- Leonavičius, Vylius; Ozolinčiūtė, Eglė. 2008. „Socialinės kaimo bendruomenės formavimosi prielaidos sovietinio laikotarpio Lietuvoje“, *Filosofija. Sociologija* 19 (2): 19–30.
- Leonavičius, Vylius; Rutkienė, Aušra. 2010. *Aukštojo mokslo sociologija: studijų pasirinkimas ir vertinimas*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas.

- Lietuvos statistikos departamentas. 2018. *2016 m. žemės ūkio struktūros tyrimo rezultatai*. Vilnius: Lietuvos statistikos departamentas.
- Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos (vienuoliktojo šaukimo) dvyliktoji sesija. *Stenogramos*. 1989. Vilnius: Mintis.
- Lietuvos žemės ūkio informacinė sistema. *2007 skaičiai ir faktai*. 2008. Vilnius: Žemės ūkio informacijos ir kaimo verslo centras.
- Loomba, Ania; Kaul, Suvir; Bunzl, Matti; Burton, Antoinette; Esty, Jed (eds). 2005. *Postcolonial Studies and Beyond*. Durham: Duke University Press.
- Mathijs, Erik; Swinnen, Johan F. M. 1998. „The Economics of Agricultural Decollectivisation in East Central Europe and Former Soviet Union“, *Economic Development and Cultural Change* 47 (1): 1–26. <https://doi.org/10.1086/452384>
- Morton, Patricia A. 2000. *Hybrid Modernities. Architecture and Representation at the 1931 Colonial Exposition, Paris*. Cambridge, MA: Massachusetts Institute of Technology.
- Norkus, Zenonas. 2008. *Kokia demokratija, koks kapitalizmas?* Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Norkus, Zenonas. 2009. *Nepasiskelbusioji imperija. Lietuvos Didžioji Kunigaikštija lyginamosios istorinės imperijų sociologijos požiūriu*. Vilnius: Aidai.
- Norkus, Zenonas. 2012. „Agrarinių reformų Pirmojoje ir Antrojoje Lietuvos respublikose lyginamoji istorinė sociologinė analizė“, *Sociologija. Mintis ir veiksmas* 1 (30): 5–52. <https://doi.org/10.15388/socmintvei.2012.1.400>
- Norkus, Zenonas. 2014a. *Du nepriklausomybės dešimtmečiai. Kapitalizmas, klasės ir demokratija. Pirmojoje ir Antrojoje Lietuvos Respublikoje lyginamosios istorinės sociologijos požiūriu*. Vilnius: Aukso žuvis.
- Norkus, Zenonas. 2014b. „Kada Lietuva labiau praturtėjo“ kn. *Nerimas 2. Tautiškumas ir demokratija: tikros ir apgaulingos formos*. Vilnius: Lietuvos edukologijos universiteto leidykla: 117–216.
- Pace, Nina. 2010. „Limitations of “Indigenous Modernity”. The Problems of Culture-tradition, Authenticity and the Hybrid“, *Ideas in History* 1 (1).
- Poviliūnas, Antanas. 2008. *Lietuvos žemės ūkio grįžimas į rinkos santykius ir ūkininkijos ekonominė raida*. Vilnius: Apostrofa.
- Poviliūnas, Antanas. 2012. „Žemės ūkis – Lietuvos kaimo gyvybingumo veiksnys“, *Žemės ūkio mokslai* 19 (3): iii–xiii. <https://doi.org/10.6001/zemesukiomokslai.v19i3.2508>
- Preyer, Gerhard; Sussman, Michael (eds). 2015. *Varieties of Multiple Modernities. New Research Design*. Leiden: Brill.
- Pronckus, Mykolas. 2004. *Tamsioji laisvės pusė*. Vilnius: Gairės.
- Putinaitė, Nerija. 2017. „1946 metų Dainų šventė: kaip politinė tauta tapo dainuojančia liaudimi“, *Naujasis Židinys-Aidai* 5: 37–47.
- Putinaitė, Nerija. 2019. „Liaudies buities muziejaus steigimas: Lietuviškoji „rezistencija“ ar sovietinis standartas“, *Naujasis Židinys-Aidai* 4: 21–27.
- Račevskis, Kārlis. 2006. „Toward a Postcolonial Perspective on the Baltic States“ in Violeta Kelertas (ed.) *Baltic Postcolonialism*. Amsterdam and New York: Rodopi:165–186.
- Raffin, Anne. 2008. „Postcolonial Vietnam: Hybrid Modernity“, *Postcolonial Studies* 11 (3): 329–344. <https://doi.org/10.1080/13688790802226728>
- Ramonaitė, Ainė (red.). 2015. *Nematoma sovietmečio visuomenė*. Vilnius: Naujasis židinys-Aidai.
- Rontziokos, Vivienne. 2012. „Tension of ‘Two Worlds’: Tradition and Modernity“, *Ideas in History* 4 (1).
- Rozelle, Scott; Swinnen, Johan F. M. 2004. „Success and Failure of Reform: Insights from the Transition of Agriculture“, *Journal of Economic Literature* 42 (2): 404–456. <https://doi.org/10.1257/0022051041409048>
- Russell, Lynette. 2001. *Savage Imaginings. Historical and Contemporary Constructions of Australian Aboriginalities*. Melbourne: Australian Scholarly Publishing.

- Said, Edward. 2006. *Orientalizmas*. Vilnius: Apostrofa.
- Schmidt, Volker H. 2006. „Multiple Modernities or Varieties of Modernity?“, *Current Sociology* 54 (1): 77–97. <https://doi.org/10.1177/0011392106058835>
- Schmitt, Günther. 1993. „Why Collectivization of Agriculture in Socialist Countries Has Failed: A Transaction Cost Approach“ in Csaba Csaki and Yoav Kislev (eds.) *Agricultural Co-operatives in Transition*. Boulder: Westview Press: 143–159.
- Subotić, Milan. 2015. „Postcolonial Studies and post-Soviet Societies: The Possibilities and the Limitations of Their Intersection“, *Filozofija i društvo* 26 (2): 458–480. <https://doi.org/10.2298/fid1502458s>
- Therborn, Göran. 1995. „Routes to/through Modernity“ in Mike Featherstone, Scott Lash and Ronald Robertson (eds.) *Global Modernities*. London: Sage: 124–139. <https://doi.org/10.4135/9781446250563.n7>
- Therborn, Göran. 2003. „Entangled Modernities“, *European Journal of Social Theory* 6 (3): 293–305. <https://doi.org/10.1177/13684310030063002>
- Treinys, Mečislovas. 2001. „Skaitymai tarp biografijos eilučių: (pokalbis su profesoriumi Mečislovu Treiniu) / kalbėjosi Vlada Vitunskienė“ kn. *Treinys Mečislovas. Bibliografija* (sud. Vlada Vitunskienė, Danielius Skarbalius, Evaldas Serva, Renata Aleškevičienė, Laimutė Butkuvienė, Rita Rimkienė). Kaunas: Lututė: 7–38.
- Treinys, Mečislovas. 2008. „Lietuvos žemdirbių sąjūdis: ištakos ir sūkūriai“ kn. Mečislovas Treinys (sud.) *Kaimas lūžio metais: Lietuvos žemdirbių sąjūdžio idėjų ir veiksmų dvidešimtmetis (medžiaga agrarinės pertvarkos istorijai)*. Kaunas: Lietuvos žemės ūkio universitetas: 7–210.
- Truska, Liudas. 2009. „Paskutiniai (1985–1990 m.) Lietuvos TSR Aukščiausioji Taryba: evoliucija iš valdžios fikcijos į parlamentą“, *Istorija. Mokslo darbai* 3 (75): 25–39.
- Turnock, David. 1996. „Agriculture in Eastern Europe: Communism, the Transition and the Future“, *GeoJournal* 38 (2): 137–149. <https://doi.org/10.1007/bf00186661>
- Uvalić, Milica. 2018. *The Rise and Fall of Market Socialism in Yugoslavia. Special Report*. Berlin: Dialogue of Civilizations Research Institute.
- Vitunskienė, Vlada. 2001. „Lietuvos žemės ūkio restruktūrizacijos politikos įtaka žemės ūkio subjektų konkurencingumui“, *Vagos: mokslo darbai* 50 (3): 75–84.
- Wolz, Axel; Kopsidis, Michael; Reinsberg, Klaus. 2010. „The Transformation of Agricultural Production Cooperatives in East Germany and Their Future“, *Journal of Rural Cooperation* 37 (1): 5–19.
- Žirlienė, Ingrida. 2017. „Greitkelis Vilnius–Kaunas: buvo pasididžiavimas, tapo negyjančia žaizda“, www.delfi.lt. Prieiga internetu: <https://www.delfi.lt/verslas/transportas/greitkelis-vilniuskaunas-buvo-pasididziavimas-tapo-nygyjancia-zaizda.d?id=74882246>